

PARTHENON TANULMÁNYOK

EGYIPTOM ÉS A HELLÉNIZMUS

ÍRTA

DOBROVITS ALADÁR

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT

Egyiptom és a hellénizmus

Nem az egyiptomi hellénizmus, a görög kultúrának Egyiptom földjén való nagyszerű kivirágzása a tárgya ennek a könyvnek, hanem az ősi egyiptomi kultúra és a kozmopolitává, világkultúrává váló görög művelődés szembenállása. Amikor Nagy Sándor fegyvereinek nyomán Kelet népei nemcsak politikai függetlenségüket adták fel, de ősi műveltségüket is felcserélték a göröggel, talán egyedül az egyiptomi nép ragaszkodott ősi hagyományaihoz, inkább vállalva a szolgasorsot is. De mégis, lassan ezernyi szál fűződött a görögség és az egyiptomiak, a görög és egyiptomi kultúra között. A fejlődés tetőpontjára jutott felszabadult görög művészet éppúgy ősi rokonát ismeri fel az egyiptomi művészetben, miként a felszabadult gondolkozás által veszélybe sodort görög valóságosság is közeledik az évezredek hagyományoktól megszentelt egyiptomi valláshoz. A görög gondolkozók is Egyiptomban keresik a bölcsesség őshazáját, s találják meg végül a bölcseséget az egyiptomi színezetet öltő s egyre jobban terjedő mágiaiban és csillagjósolásban. Így válik a meghódítottból hódító, így fogadja el a Nyugat az Egyiptomban évezredek óta otthonos uralkodókultuszt, így veszik át a Római Birodalom provinciái az egyiptomi istenek misztériumait, hogy azok végül is a pogányság végső menedékévé legyenek.

Holl Imre és
H. Gyürky Katalin
könyvtárából

PARTHENON-TANULMÁNYOK

9.

DOBROVITS ALADÁR
EGYIPTOM ÉS A HELLENIZMUS

FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1943

EGYIPTOM ÉS A HELLENIZMUS

ÍRTA

DOBROVITS ALADÁR

PARTHENON

A KLASSZIKUS MŰVELTSÉG BARÁTAINAK EGYESÜLETE

1943

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

VLADÁR GÁBOR

ELNÖK

BALOGH JÓZSEF   LÁNG NÁNDOR

HUSZTI JÓZSEF   MORAVCSIK GYULA

RADVÁNSZKY ANTAL BÁRÓ

**EZT A KÖTETET A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
MEGBÍZÁSÁBÓL BÍRÁLTA ÉS SZERKESZTETTE**

LÁNG NÁNDOR

1. kép. Hellenisztikus múmia-maszk. Gipsz.
Budapest, Szépművészeti Múzeum.

I. ELŐZMÉNYEK ÉS ESEMÉNYEK.

1. Amikor Nagy Sándor elindította seregeit a Perzsa Birodalom ellen, a régi Kelet már halott volt. Asszíria története a görögök számára Ninos és Semiramis legendájává zsugorodott, Babilónia nyelvét már épp úgy nem beszélte senki anyanyelve gyanánt, akár a szent nyelvvé vált ősi sumert. Az ősi Kelet új urai, a perzsák, új gondolatokat és formákat hoztak a régiek helyett. A történelem menetét évszázadokra a görögök és perzsák küzdelme határozta meg. S amikor a Perzsa Birodalom bukásával a harc a görögök javára dőlt el és a makedón fegyverek nyomán diadalútra indult a görög kultúra, a *hellénizmus* áradata ellenállhatatlanul ragadta magával a nemzeteket.

↳ Talán csak egy nép élt még ezelőtt a századokban a régiek közül, az, amely először alakult egységes nemzetté és létesített erős államot, még a Krisztus előtti negyedik évezred közepe táján, az egyiptomi. Egyiptom maga és a környező világ is tudatában voltak ennek a régiségnek, sőt ez a tényleges, tiszteletreméltó életkor mesés arányokba nőtt, a görögök tízezer évnél is többre becsülték az egyiptomi nép múltját és úgy tetszett nekik, hogy ezalatt a hosszú idő alatt változatlanul élt ez a titokzatos nemzet. Az egyiptomiak pedig mint örök gyermekekre néztek le a görögökre, kik között nincsen öreg, ahogyan az egyiptomi pap Solonnak mondta. Ez a sok évezredes múlt és az évezredek alatt felépített és megőrzött kultúra adott

erőt az egyiptomi népnek, hogy ellene szegüljön a hellénizmus diadalmas áramlatának, megőrizze egyéniségét a kozmopolitává, világkultúrává vált görög művelődéssel szemben, amely pedig éppen Egyiptom földjén virágzott ki leggazdagabban.

Es mégis, a görög és egyiptomi nép, a görög és egyiptomi kultúra szembenállása egyúttal találkozás és kiegyenlítődé is. Ezt kívánjuk bemutatni politikai, gazdasági és szellemi áramlataiban, az egész antik világ fejlődésének keretén belül.

2. Ősidők óta álltak fenn kapcsolatok Egyiptom és a görög föld között. Már a nagy piramisokat felépítő Óbirodalom (Kr. e. kb. 3000—2500) idején volt érintkezés Kréta és a görög szigetek, illetőleg Egyiptom között. Az egyiptomi történelem második fénykora, a Középbirodalom (2000—kb. 1750) korában, úgy látszik, az Égei-tenger vidékéről származó munkások dolgoztak a fáraók építkezésein és hátrahagyták sajátos díszítésű agyagedényeik cserepeit. Egy, a Középbirodalom után Egyiptom fölött uralkodó barbár hikszoszok fejlődésének, Chiannak nevét viselő skarabeust a krétai királyok knossosi palotájának alapfalai között találtak meg s midőn a hikszoszok elűzésével az Ujbirodalom (1580—1100) idején Egyiptom három világrészben terjeszkedő birodalom urává lett, a krétai királyok siettek gazdag ajándékokkal megpakott követeket küldeni Thébába, Egyiptom székvárosába, amint ezt az ottani sírok falfestményeiből tudjuk. Egyiptomiak is jártak Krétán, — követek és kereskedők — és a jellegzetes egyiptomi csörgőt, a sistrumot rázó karvezető — talán egyiptomi pap — vezeti a krétai ifjak körmenetét a hagia-triadai váza domborművén. A kréta-mykenei (más néven égei) és egyiptomi művészet kölcsönösen hatottak egymásra. Az a népvándorlás, mely a kréta-mykenei kultúrának is véget vetett és

Hellászba sodorta a dórokat, Egyiptom partjain tört meg, mint a «tengeri népek vár.dorlása» (1100 Kr. e.), de megtörte Egyiptom nagyhatalmi állását is. A most következő századokban Egyiptom idegenek uralma alá kerül, előbb libyai zsoldosok, később ethiópiaiak, azután az asszírok zsákmányává lesz. A görög történelem néma századait alkotja ez a korszak, de ekkor — a görög kultúra meginduló fellendülésével egyidejűleg — szövődnek az első kapcsolatok görögök és egyiptomiak között.

Ezek a kapcsolatok még nem közvetlenek, közvetítők a főníciaiak (főként IX—VII. század), kik Kréta és Egyiptom bukásával a Földközi-tenger uraivá lettek. Írásuk az egyiptomi írásból származott s tőlük kölcsönözték írásukat a görögök. A főníciaiak az egyiptomiaktól anulták a hajózást és üvegkészítést és továbbadták ezt a tudományukat a görögöknek is. Vallásuk is telve volt egyiptomi elemekkel s amerre megfordultak, eredeti és utánzott egyiptomi amulettek és bronz istenszobrok tömegét hagyták hátra, a Görögországban és a szigeteken is. Kereskedtek bronztálakkal, csészékkel és pajzsokkal, melyeknek díszítését szintén az egyiptomi mitológiából vették. Ilyen egyiptomi-főníciai pajzsok emlékét látják sokan az Iliásznak — amely a mesés, százkapujú Thébát is említi — Achilles pajzsát megörökítő verseiben is.

A főníciaiak hatalmának a görög gyarmatosítás vet véget, a görögök a Kelet népeivel közvetlen érintkezésbe kerülnek. Ekkor jelenik meg görög földön a monumentális szobrászat is. Noha az archaikus görög plasztikában sok az Elő-Ázsiára emlékeztető elem, hinnünk kell a görögök tanúságtételének, amely szerint a szobrászatot az egyiptomiaktól tanulták. Valóban, a ruhátlan emberi testnek a középpontba állítás, a ballábbal kilépő álló szobrok, a hajviselet részletei és a szemformák

a görög archaikus szobrokat egyiptomi szobrokhoz teszik hasonlókká. Csakhogy, amikor a legelső görög szobrászok a puha szürke mészkőbe faragják elfogódott alkotásaikat, amikor szobraik arc kifejezését még az archaikus mosoly határozza meg, az egyiptomi szobrászat már évezredes múltú túlérlett művészet, amely eljutott az anatómiai pontosságú, sőt néha a lelki életet is visszaadó portraitig. A görög művészi tevékenység kezdettől fogva önállónak, görögnek mutatkozik. Valahogy úgy kell képzelnünk a helyzetet, hogy az egyiptomi szobrászat volt az a nagy mintakép, amely a görögökből kiváltotta a művészi alkotásnak bennük szunnyadó vágyát, amelynek láttára monumentálisat alkotni nekik is törekvésükké vált. Tudatosan kísérelték meg a mintakép görög visszaadását.

A görög és egyiptomi művészet ősrökonsága tudatában maradt a görögöknek. Íróik nem egyszer rámutattak az archaikus és egyiptomi szobrok rokon szellemére. A görög szobrászat korai századaiban uralkodó a *frontalitás* törvénye, amely az egyiptomi szobrászatra annyira jellemző. A frontálisan szerkesztett szobrok, akár előrelépve, ülve, térdepelve ábrázolják az emberi alakot, egy képzeletben a fejük és mellkasuk közepén, orron és köldökön át fektetett síklappal két teljesen egyenlő értékű félre oszthatók. Változatos kar- és lábtartás mellett is mindig homloknézetben szembe tekintenek, oldalrafordulást, elhajlást nem végezhetnek. A szobor kötötten áll a térben, az álló vagy lépő szobornak testsúlya mind a két lábra egyformán nehezedik. A festészetben és különösképp a reliefben az archaikus mesterek, akár az egyiptomiak, kerülnek a perspektívát, a kép egységét nem a szemlélőben létrejövő *látzat*, hanem a képsík biztosítja. Ahhoz idomítják, a szemlélőtől mintegy függetlenül, síkfelületekké bontva az ábrázolandó tér-

beli tárgyakat, a képből az egységes nézőpont hiányzik.

De a VI. század folyamán megindul és az V. században teljes diadalra jut a görög művészet nagy forradalma. A perspektivikus ábrázolásmód váltja fel a síkszerűt, a szobrászatban megtörik a frontalitás hatalma, a szobrok a térben kötetlenül állanak, testsúlyuk csak egyik lábukra nehezedik, szabadon végeznek mozdulatot és fordulatot. Egyidejű ez a művészeti felszabadulás a gondolkozás felszabadulásával, a görög filozófia nagy fellendülésével, amely a dolgok mértékévé az embert tette meg, megbontva az archaikus világlép egységét, amelynek keretébe alárendelten illeszkedett bele az ember.

Forradalmi kísérletektől eltekintve, az egyiptomi művészet ezt az utat nem járta végig. De különös, hogy Egyiptom mégsem szűnt meg a nagy mintakép maradni, művészetben, gondolkodásban, államéletben, még egy Platon számára is.

3. Amikor Pszammetik, Szis fejedelme Kr. e. 663-ban fegyvert ragadott hűbérura, Assurbanipál ellen, hogy Egyiptomot az asszír fennhatóság alól felszabadítsa, a kard hatalmát számára a káriai és görög zsoldosok adták. Uralkodói bölcsességét bizonyítja, hogy felismerte, melyikre vár a két nép közül a nagyobb jövő. Ezért pártfogolta a görög kereskedőket is, és pedig azért, hogy az asszír uralom alatt maradt főriciaiak befolyásától tartsa távol országát. Nyilvánvalóan az egyiptomiak féltékenysége volt az oka, hogy Amasis fáraó Kr. e. 560-ban a kanopuszi Nílus-ág keleti partján fekvő egyetlen kikötőre korlátozta a görög kereskedők tevékenységét. Még ez a korlátozás is a görögök javára vált: más nemzetbeliek itt nem támaszthattak versenyt hazójuknak és Naukratis Egyiptom egész tengeri kereskedelmét magához ragadta.

Igaz, hogy az ország többi része zárva maradt a görögök előtt, hacsak valami kényszerítő körülmény kivételes helyzetet nem teremtett. De azért, hogy itt egy területet a fáraó teljesen nekik engedett át, mintegy kiszakította azt magából Egyiptom testéből. A görögök otthon voltak itt és görög világot teremtettek. Naukratis nem volt görög gyarmat abban az értelemben, mint Massilia (Marseille) vagy Pantikapaion (Kercs), ahol az új város a környező vidékkel együtt teljesen görög területté vált az anyaország messzire sodródott része gyanánt, elválasztva a mögöttes ország-rész kulturális és politikai egységétől, — Naukratis nemcsak Egyiptomban, de Egyiptomé is maradt. Első példája a görög életnek idegen földön, idegen nép környezetében, avval organikus egységet alkotva és mégis tőle függetlenül. Azokban a századokban, amikor szüntelen harcban voltak egymással a görög államok, amikor a görög egység tudatában még több a negatív vonás, Naukratis a görög egységnek első gyakorlati megvalósulása. Noha Miletosnak alapítása, a többi város is részes benne. S bár a leszármazás tudata még századokig életben marad lakóiban, gyakorlatilag most már naukratisiak, azaz kizárólagosan görögök, akik otthoni kormányformájukat, a polisnak, a görög városállamnak demokrácián alapuló autonóm életét az isteni király által kormányzott abszolút monarchia keretén belül is megőrizték.

De Naukratis alapítása mégsem egyszeri és egyedülálló s benne a görögök nem éltek elzárva a maguk gyarmati életét. Hasonló, monopolizált kikötőket idegenek számára régóta létesítettek az egyiptomiak; Naukratis helyén is állt már egy egyiptomi város, amelyben görögök is laktak Pszammetik ideje óta. Ezt tűzvész pusztította el, ekkor történt a görög Naukratis megalapítása, de az egyiptomi

város is újra épült, s benne ott állott Ámonnak, az istenek királyának s Thotnak, a Bölcseségnek temploma, a görög városban pedig felépült a Hellenion, a görög egység kifejezője s mellette a samosiak, aiginaiak és miletosiak templomai. Ámon templomában fogadalmi sztélek hirdették a görögök tiszteletét a *thébai Zeus* iránt.

Amerre hellének jártak, elkerültek a naukratisi edénygyár jellegzetes stílusú vázái, de elkerültek a naukratisi fajánszskarabeusok, egyiptomi istenszobrok és az egyiptomi motívumokkal ékesített *tridacna* kagylók. Szemünk előtt váltják le a görögök a föníciaiakat, mint az egyiptomi divat terjesztőit és közvetítőit. A Saishoz, a műemlékekkel telt fejedelmi városhoz közel fekvő kilötő maga is élénk művészi tevékenység középpontjává vált. Az archaikus görög plasztikának nem egy fontos emléke került itt elő. Nemcsak az Egyiptomba tartó kereskedők, hanem az ország kultúrája iránt érdeklődő görög íróknak és előkelő utazóknak, így Solonnak is állomása volt: ránk maradtak a Herodotos nevét viselő, itt feljánlott áldozati vázák. Ezek a tudós utazók megfelelő társaságot, virágzó szellemi életet találhattak itt; Naukratis ebben is, mint fényűzésében és szorgalmában is, Alexandria előképe volt.

4. Pszammetik országa függetlenségét ión és kárizai zsoldosokkal vívta ki, kiket Gyges, Lydia királya küldött a saisi fejedelem segítségére. Gygesnek érdekében állott mindent megtenni az asszír hatalom gyöngítésére. Ettől az eseménytől fogva Egyiptom a görögök politikai érdeklődéséből többé el nem tűnt. Pszammetik ellenfeleinek elkobzott birtokait zsoldosai között osztotta szét, katonai kolóniákat létesítve, mint évszázadokkal később a Ptolemaiosok. A görögök növekvő jelentőségét, amit a Pszammetiktől létesített tolmácsok rendje

is igazol, az egyiptomiak itt-ott megnyilvánuló ellenszenvet nem tudta visszaszorítani. Pszammetik fia, Necho görög zsoldosok élén tört elő az Eufratesz partjáig és győzte le Józsiást, a jámbor judabeli királyt, aki maga is halálos sebet kapott a megiddói csatában (612), a fárzó pedig az ütközetben viselt páncélját fogadalmi ajándékként elküldte a Branchidák Apollon-szentélyének. Ez a nagyhatalmi politika nemsokára meghátrált ugyan a babilóniaiak előtt, de a határok őrzése a görög zsoldosok feladata maradt. Az Ehiópia elleni hadjárat alkalmával vették fel neveiket az ión és káriai katonák az abuszimbeli sziklatemplom falaira, ily módon az ión ábécé egyik legrégibb emlékét hagyva reánk. Amikor Apries fáraó görög zsoldosai nélkül akart görög területre nyomulni, Kyrene ellen vereséget szenvedett seregei Amasiszt kiáltották uralkodójuknak ki (Kr. e. 569). De Amasis sem térhetett ki a körülmények által rákényszerített helyzet elől és a leggörögőbb fárzóvá vált. Uralma a görög szellem nagy fellendülésének idejére esik s a görögök vidám történeteket meséltek róla, amelyek jórésze a későkori egyiptomi novellairódalom alkotásaiból származik. Amit Apries nem ért el erővel, elérte ő ügyes politikájával; Kyrenét, az afrikai görög államot, Egyiptom nagy nyugati szomszédját hatalmi körébe vonta. Házassága folytán félig magát is görögnek érezve belevegyült Hellász ügyeibe is, ahol a bölcseségéről híres fárzót döntőbíróul is felkérték. A görög szentélyeket ajándékaival halmozta el, árut, pénzt és jellemző módon Egyiptom isteneinek szobraiát küldve oda. Görög tudósokat barátságába fogadott s örömmel vette a görögök tömeges bevándorlását. Több volt ez, mint szimpátia, vagy meghajlás a hellén kultúra előtt. Ez a Földközi-tengerre irányított politika hagyomány volt, az Újbíródalom nagy fáraóinak

s Amasis elődeinek öröksége, amely ugyanakkor északkelet felé tekintett. Amasis teljes mértékben felismerte a nagy Perzsa Birodalom megalakulásában rejlő veszélyt, középpontjává lett egy Kyros elleni nagy koalíciónak, amelynek tagjai Babilónia, Lydia, Cyprus, Spárta és Amasis jóbarátja, a samosi Polykrates voltak. A perzsák ezeket a szövetségeseket egyenként verték le, a görög szárazföldet Dareios csak később rohanta meg. — Egyiptom Amasis halála után veszítette el függetlenségét, amikor Kyros fia, Kambyzes III. Pszammetiket Pelusium mellett legyőzve, országát perzsa provinciává tette (525 Kr. e.).

A perzsák uralma azonban nem jelentett fennakadást a görögök és egyiptomiak kapcsolatában. A kisázsiai görögök, mint perzsa alattvalók járták be ezt a leggazdagabb perzsa tartományt; ekkor utazott itt Herodotos is, aki ránk jutott nagy művében részletesen leírja Egyiptom földjét, történetét, kultúráját, a görögökhöz való viszonyát és rokonszenvét. Az anyaországbeliek pedig, akikre a perzsák elleni küzdelem mint nemzeti kötelesség szállt, Egyiptomban fegyvertársat láttak. Nem is volt itt lázadás, vagy felkelés, melyet a görög államok — elsősorban Athén — ne támogattak volna s nem volt olyan lázadó vagy később Egyiptom önállóságát egy időre újra kivívó fáraó (Kr. e. 408—342), ki zsoldjába ne fogadott volna görögöket s ne szövetkezett volna görög államokkal, leginkább a tengeri hatalommal bíró Athénnel. Azonban Athén és Spárta versengése, a peloponnésosi háború és a nyomában járó erkölcsi és politikai anarchia zavart és kiábrándulást hozott a görögök és egyiptomiak viszonyába. Ha Athén támogatta Egyiptomot, Spárta ellene fordult s a zsoldosvezéreknek az a szüntelen egyik oldalról a másikra állása, amit azoknak anyavárosuk politi-

kája és anyagi érdekük diktált, mélyen aláásta a görögök tekintélyét az egyiptomiak előtt. A görögök pedig ekkor még kevés érzékkel bírtak az egyiptomiak sajátos hősiessége iránt, amely a reményt nem vesztő kitartásban, a zsarnokság vára-kozó eltűrésében nyilvánult meg. Az egyiptomiak kezdtek a görögökben nem fegyvertársakat, de érdeküktől vezetett kalandorokat látni, kezdtek tőlük is, mint minden más idegentől, elzárkózni, ami az ősi egyiptomi szellemtől eltérő jellemvonás. Az egyiptomiak kezdtek befelé fordulva csak önmaguknak élni — az egyiptomi kultúra későkora evvel indul meg igazában.

5. Amikor Nagy Sándor 333-ban Issosnál legyőzte III. Dareioszt, a perzsa birodalom lábai előtt feküdt. Nagy Sándor mégsem igyekezett keletre, hanem délnek fordult. Nem tűrhette, hogy az elzárt és gazdag Egyiptom ellenséges erődként maradjon háta mögött. Egyiptom elfoglalásával vált a Mediterraneum keleti fele zárt makedón birtokká. De hogy Sándort Egyiptomba nem csupán racionalis megfontolások vezették, azt az Ámon-oázisba tett útja igazolja. Vallásos cselekedet ez, zarándoklás a sivatag mélyén lakó Elrejtett Istenhez. A király Ámonban a nagy jósistent látta, akinek hírért a kyreneiek évszázadok óta elterjesztették a görögök között. Az egyiptomi istenek ősrégi királya volt ő, akitől Sándor világuralmi igényeinek megerősítését várta és el is nyerte. Talán csak itt Szívában, az Ámon-szentély látogatásakor vált tudatossá előtte történelmi hivatása; mindenesetre jellemző, hogy a legendák már életében Ámon fiának hirdették, az oázis főpapja pedig nyíltan, mint az isten fiát fogadta és annak jelentette ki.

Az egyiptomiak részéről ez nem volt hízelkedés. Az ő királyuk — és örömmel vállalták Sándort annak — az istenség testszerinti fia. A Sándor-

regénynek egy Egyiptomból származó változata szerint Alexandros apja maga a nagy varázsló, a perzsák előtt Makedóniába menekült utolsó fáraó, Nektanebó, aki Zeus-Ammon alakjában közeledett Olympiához. A történetnek ez a változata vigasztalásul szolgálhatott az egyiptomiaknak, hasonlóan meséltek annak idején Kambyesről is, másrészt racionális továbbfejlesztése annak a dogmának, hogy a király az isten földi megtestesülése, testszerint való fia. Olyan királynál, kinek atyja is a trónon ült, a dogma és valóság közt nincs ellentét, hiszen a királyi atya egyúttal maga is a legfőbb istenség megtestesülése. Amikor új dinasztia kezdődik a királlyal, vagy legitim voltához fér kétség, akkor volt szükség az efféle megerősítésre, amelyet például az V. dinasztia királyairól (az Óbirodalom idején) mond el a papyrus Westcarban megőrzött egyiptomi novella vagy amilyen maga a Sándor-regény.

Egyiptom szempontjából az istenfiúságnak ez a kihirdetése nem volt több és kevesebb, mint hogy Alexandrost legitim uralkodónak ismerik el. Nagy Sándor szempontjából azonban annál jelentősebb volt a szívai kinyilatkoztatás, noha nem előzmény nélkül való. A görögök királyai és előkelő nemzetségei is szerették leszámazásukat héroszokig és rajtuk keresztül istenekig felvinni. A lényeges különbséget itt azonban a közvetlen istenfiúság határozott kijelentése teszi. Ebből származik azután Sándor istenvoltának tantétele is. Ez már teljesen eltér a görög felfogástól. Halott királyoknak isteni tiszteletben való részesítése nem volt ismeretlen a görögök előtt, s a halottak heroizálásának e korban már minden rétegben elterjedt szokása csak urzay lépés volt ettől. De hogy valakit még életében iegennek ismerjenek el, semmiképpen sem magyarázható az itt-ott feltűnni látszó görög előzmények-

ből. A döntő lépés Sándor részéről éppen az, hogy ezt az istenítést nemcsak az egyiptomiaktól fogadta el, hanem megkívánta a görögöktől is. Ez a görög és egyiptomi szellem érintkezésének első pontja, ahol a görög vált legyőzötté.

A kor szelleme, paradox módon ugyan, de megkönnyítette Alexandros istenségének elfogadását a görögök számára. Az emberi és isteni különbségét oly élesen hangsúlyozó görög életérzés már nagyrészt halott volt. A hellénizmus vallásosságában kétféle tendencia is az emberi és isteni határainak elmosását szolgálta. A vallásnak a racionálishoz, az emberi szférához való közelítése (Euhemeros tanítása, amely szerint az istenek a földön egykor élt kiváló emberek) nem vette tragikusan az isteni határának lejjebb szállítását, átlépését. Ez párosulva az egyéniségnek avval a kultuszával, amely főleg Nagy Sándor nyomán terjedt el, de amely már magának Sándornak fellépését is lehetővé és érthetővé teszi, sokak számára tette elviselhetővé a nagy király istenítését: ezek talán egy szimbolikus kifejezést láttak ebben és semmi többet. A vallásos elmélyülés viszont a fokozott istenközelség érzését hozta és az isten és ember közti határ átlépésére éppen az ember felemelkedésén, az istennel való azonosulásán át kereste az utat. A hőroszkultusz maga is könnyen vezethetett oda, hogy a hérosszáválást — amint ez Lysandros spártai királlyal is történt — a nagy kiválasztottnak már életükben is előlegezzék. A nagy eksztatikusok útja volt ez s ezt használták később üzelmeik leplezésére a tyanaí Apollonioshoz, a csodatévő bölcsészhez (Kr. u. I. sz.), vagy az abonuteichosi Alexandroshoz, a fanatikus prófétához (Kr. u. II. sz.) hasonló jelenségek is. A misztériumbeavatások is ezt az utat jelölték meg, hiszen a misztérium is az istennel való egyesülést,

a vele bizonyos szempontból való azonosulást, gyakran éppen az istenihúságot közvetítette. Nagy Sándor szívai fogadtatása nagyon közel állt a beavatáshoz, találkozása Ámonnal egyértelmű lehetett a vele való egyesüléssel, az Ámon által való adopcio misztikus tényének kihirdetésével.

Ámon: teoretikusan még ekkor is az egyiptomi istenek királya volt és nevéhez kapcsolódott a most már mítikus arányokba nőtt egyiptomi világbirodalom. Az egyetlen egyiptomi isten, kihez földi uralom is fűződött a thébai és ethiópiai teokratikus államok révén; ezek mintájára alakulhatott a szívai oázis közössége is. Ő az Elrejtett, az Ismeretlen, — jól illett ehhez a lényéhez a sivatag távoli oázisa — jósissten, kinek orákuluma feltétlen bizonyosságot jelent. Ez időben azonban már nemcsak egyiptomi, de görög isten is. Kyrene és Egyiptom határán feküdvén oázisa, a kyreniek benne ismerték fel Zeust és jóshelyének hírnevét messze elterjesztették: Kroisos fordult hozzá és Pindaros ódát ajánlott neki. A föníciaiak sem feledkeztek meg róla s az első, ki a hellének közül életében isteni tiszteletben részesült, Lysandros spártai király, maga is Ámonhoz fordult jóslatért. Ámon döntése tehát egyszerre szólt egyiptomiak, görögök és ázsiaiak felé, *tény* volt, mellyel szemben közömbösen, mint Spárta tette, csak kevesen mehettek el.

Nagy Sándor egyiptomi tartózkodásának másik nagy eseménye is, akárcsak az uralkodó kultuszának kihirdetése, évszázadok sorsát határozta meg. Alexandros itt alapította meg Alexandriát (331 Kr. e.), az első a nevét viselő számos város közül, amelyek a görög szellem elterjesztését, a Kelet és a görögség találkozását voltak hivatva szolgálni. Akárcsak Naukratis, Alexandria is görög város volt idegen földön. De *akkor* az egyiptomiak voltak az urak, *most* a görögök. Alapítójának szándékai

szerint Alexandria sem volt főváros, a főváros Memphis maradt, így egyelőre nem volt kiáltó az a tény, hogy Alexandria kiszakított az ország közösségéből. A görög város-államok szerint való ú. n. polis-szervezetét még Nagy Sándor határozta meg, hiszen értett hozzá másutt is, hogy a polis szabadságát a birodalom egységével és a satrapia kereteivel egyesítse. Akárcsak Naukratis, Alexandria sem volt merőben új város; helyén feküdt Rakote (ez maradt egyiptomi neve mindvégig), amely egyiptomiaktól lakott negyedének is nevet adott. Alexandria még sokkal fokozottabban nyugat felé nézett, mint Naukratis, de nem az ország belsejében, hanem szélén, olyan helyen, amelyet már az egyiptomiak is csak félig számítottak Egyiptomhoz. Noha helyét földrajzi adottságok szabták meg, mégis egyúttal a Földközi-tenger, a görögség felé való fordulást jelképezi, Egyiptom Alexandria számára csak háttér, a talaj, amelyből táplálkozik, amely felé a kapu. Ez a nyugat felé fordulás sem teljesen új és nincs ellentétben az egyiptomi nemzeti politikával sem. A világbirodalomban vagy Nagy Sándor első birodalmában, amely a Mediterraneum keleti medencéjét foglalta magában, a kiszakítás is megokolt. Tragikussá még egy csak Egyiptomra korlátozott államon belül sem válik, amíg a székváros az ország belsejében marad. A kettősség, Alexandriának Egyiptom fölé való emelkedése, akkor kezdődött, amikor I. Ptolemaiosz székhelyét Memphistől végleg Alexandriába tette át.

Nagy Sándor kétszer is járt Memphisen s ünnepet rendezett itt: áldozatot mutatott be azon kíséretében Zeusnak és áldozott Apisnak és a hely többi isteneinek. A görög és barbár szertartások összeolvasztása is mutatja, hogy a király nem azért jött, hogy makedónok vagy görögök szűk rétegé-

nek uralmát biztosítsa. Olyan világ fölött kívánt uralkodni, amelyben görögök és barbárok egyenlő jogokkal és kötelességekkel vesznek részt, mint a Birodalom támaszai és alattvalói. Ezért engedett oly hamar szerepet a perzsáknak is, ezt hangsúlyozta házassága és a susai nagy kibékülési ünnep. A perzsák a görögökkel még az ő szemükben is egyenrangú nép, de nem voltak hátrább valók a «barbárok legkiválóbbjai», az egyiptomiak sem. Alexandros őket is részesíteni kívánta a kormányzásban s több egyiptomit akart megbízni, s aki elvállalta, azt meg is bízta e legfontosabb tartomány vezető tisztségével. Görögök, perzsák és egyiptomiak: valóban, az a három nép, amely a számban csekély és politikailag jelentéktelen zsidóság mellett eljutott ez időben a nemzeti korlátokhoz nem kötött emberi fogalmáig. Hogy ebből nem alakult ki a népeken felül álló egyetemesen emberi, az nem volt Nagy Sándor hibája. Meghalt 323 késő tavaszán Babilónban, a világvárosban és holttestét kívánsága szerint Egyiptomba vitték.

Ott kívánt nyugodni, azon a földön, ahol világossá lett előtte küldetésének tudata, ahol először ismerte meg egy nagy nem-görög kultúra életét és hatalmát, ahol életében megisteniesült. Sándor hitt küldetésében, hitt Ámontól nyert istenségében is. Ezért kívánta, hogy Szívában temessék el, isteni atyja közelében. Ptolemaios azonban Memphisben temettette el. Ebben reálpolitikai megfontolások is vezették. Uralmának legitimitását igazolta, hogy székvárosában nyugodott a Birodalomalapító Isten teteme s amikor átteszi székhelyét Alexandriába, Nagy Sándor holttestét is magával viszi. De más és több is vezette őt. Sándor Memphisben áldozott az Apisnak és a többi isteneknek. Ptah, a világot teremtő intellektuális erő istene és házanépe lehettek ezek. De ki tudja ezidőben el-

választani az élő Apistól a halott Apist, az Osirisszá vált Apist, azaz Sarapist? Nincs jogunk Sarapist kizárni azok közül az istenek közül, — amint ezt modern kutatók tették — akiknek Nagy Sándor Memphisben áldozott. És amikor Memphisben eltemették, a halottak leghatalmasabb istenének, Sarapisnak városában temették el őt. Mikor I. Ptolemaios átteszi Alexandriába székhelyét, az alapító hérosz tetemeivel együtt érkezik meg oda az új idők nagy istene is, Sarapis.

6. Nagy Sándor halála után hadvezérei megosztottak birodalma területén. A csakhamar egymás ellen fordult *diadochosok* közül I. Ptolemaios Soter, Lagos fia, Egyiptom satrapája tört leghatározottabban az önállóság felé. Ebben a törekvésében tartományának sajtóságos helyzete és történeti hagyománya támogatta. Amikor 305-ben Memphisben ősi szertartások szerint királlyá koronázták, úgy látszott, hogy Egyiptom visszanyerte önállóságát és királya idegen származása ellenére is egy lesz a fáraók közül. De megakadályozta ezt a görög öntudat, megakadályozta ezt Alexandria. Talán mert maguk is makedónok, a görög világ életébe csak nemrég bekapcsolódott nemzet sarjai, lettek a *diadochosok* a görög gondolat előharcosai. Céljuk nem annyira a hellénizálás, de a hellén uralkodóréteg tisztaságának és kiváltságos helyzetének megőrzése volt. Uralmuk ezért bizonyos mértékben elfordulást jelentett Alexandros hagyományától. Szükségképpen össze kellett ütközniök alattvalóik széles tömegével, elveszteniök a görög világtól távolosó, elzárt tartományaikat s Hellász felé fordulniuk. Fölötte való hatalmuk a legfőbb erőforrás volt, fegyveresek, gyarmatosok seregét és a görög kultúra közösségét jelentette.

A legtovább talán Ptolemaios tartott ki Alexandros gondolata mellett, hiszen Egyiptom volt

az egyetlen a diadochos-államok közül, melyet zárt és egységes kultúrájú nép lakott. De mindez gyökeresen megváltozott, amikor Ptolemaios székhelyét Memphisből Alexandriába tette át. Elfordulás volt ez Egyiptomtól és a hellén világhoz való szoros kapcsolódás. Ebben a pillanatban kezdődik a hellénizmus és Egyiptom problémája, a kettő évszázados küzdelme. Akkor, amikor Egyiptom régi nemzeti területén újra önállóvá vált, vesztették el végleg függetlenségüket az egyiptomiak s lettek idegenek gyarmatává vált földön meghódított néppé. Eddig semmiféle idegen uralom nem jelentett számukra ilyen veszélyt. Az idegenek vagy hozzá hasonultak az egyiptomi földhöz és kultúrához, vagy pedig az uralom súlypontja Egyiptomon kívül maradt s az ország lényegében változatlanul élte életét.

A görögök nem azért jöttek Egyiptomba, hogy dolguk végeztével hazatérjenek. Otthon érezték magukat itt és görög életet teremtettek. És ez a görög élet és kultúra az egyiptomi életet és kultúrát létének alapjaiban támasztotta meg. A Ptolemaiosok, vagy amint a dinasztia alapítójának apjáról, Lagosról nevezték, Lagidák, átvették a fáraók kormányrendszerét s az egész országot korlátlan sajátjuknak tekintették. És bár ügyeltek arra, hogy a papságot, melynek vezető jellege az idegen uralom alatt fejlődött ki, magukhoz lárcolják, mégis az egyiptomiakat teljesen kikapcsolták országuk sorsának intézéséből. A templomokat is bevonták adórendszerükbe s a királyi földek tekintélyes részét szétosztották makedón és görög katonák között. Ezek a földbérlő-birtokló katonák a kléruchoszok. Az egyiptomiak gyakran ezek jobbágyaivá lettek s kizárták őket saját országuk megvédésének jogából is; segédszolgálatoktól eltekintve, nem lehettek katonák. Az állam fenntartásának többi

terhe, a sok monopólium annál súlyosabban nehezedett rájuk. A közigazgatásban — a Lagidák bürokráciája a fáraók Egyiptomának öröksége volt — nélkülözhetetlenek maradtak az egyiptomiak, de befolyásos állásba nem kerülhettek s a király környezete kizárólag görögökből állott. A jogrendszer is élesen elkülönítette az ősi egyiptomi jogot megőrző egyiptomiakat és a városaik jogszokásai szerint tagozódó görögöket. A görögök a három kiváltságos város, Alexandria, Ptolemais és Naukratis polgárai voltak s ezeken belül, az állam egységének és az autokrata uralom kereteinek megőrzése mellett, szabadok. Az országban szanaszét lakó földhöz juttatott görög katonák, a kléruchoszok, akik fegyveres erejükkel tartották megszállva Egyiptomot, vidékek szerint szervezett polgári közösségeket, *politeumákat* alkottak.

Az ország lakosságának egymás felett álló rétegei közül csak az egyiptomiak voltak teljesen alávetettek és kormányozottak. Görögnek lenni, valamely polishoz kapcsolódni, a gymnasium körül csoportosulni, a fegyveres erőhöz tartozni — ez jelentette a teljesjogú polgárságot és anyagi előnyökkel is járt. Eltekintve az eltérő adórendszertől, a kereskedelmi élet is a görög városokban összpontosult, a monopóliumokat és adóbérleteket görögöknek adta át az állam és az ő vállalkozásait támogatta. Az állam görög volt, görög volt hivatalos nyelve is és az a szellemi élet, amelyet a királyok oly szeretettel ápoltak. Az alexandriai könyvtárban a görög irodalom kincseit gyűjtötték össze és ezeket dolgozták fel a filológusok. A különösen II. Ptolemaios Philadelphos udvara körül csoportosult költők, elsősorban Kallimachos, nyelvükben, anyagukban, felfogásukban az anyaország tradícióit őrizték. A hellénizmus Alexandriában és vele Egyiptomban görög maradt mindvégig.

Egyiptom ősi kultúrájával az állam nem sokat törődött. De templomokat épített és helyreállított, mert úgy vélte, hogy Egyiptomban a papságon kívül nincs erő, mely szembeállhat vele. Hiszen az egyiptomi kultúra mindig erősen vallásos kultúra volt s a politikai és gazdasági önállóság elvesztése után az elszegényedett szellemi élet még fokozottabban vallásos köntösben jelent meg. De azért a késő századok egyiptomi kultúrája mégsem megmerevedett papi kultúra. A hatalmas edfui Horus-templom, melynek építése a Ptolemaiosok végéig tartott, vagy a denderai Hathor-templom, melyen még a császárkorban is építkeztek, az újbírodalmi minták továbbfejlesztései, a hódí ó görögök építési stílusából mitsem vesznek át. A kis kioszk-szentélyek pedig az új elemeket harmonikusan egyesítették az ősi hagyománnyal. A perzsa idők végéről származó berlini ú. n. «zöld fej» csodálatos anatómiai tudást és elmélyülő lélekábrázolást mutat. A késői kor irodalmának legnagyobb alkotása, az alvilágjárásáról nevezetes *Szetnaregény* mágikus légköre mellett is lélektanilag tökéletes. A tudomány is szinte a görög tudomány magasságába emelkedett már a Pszammetikok és Amasis korában. A Ptolemaios-korban minden templomhoz tudományos, főleg asztronómiára és geometriára vonatkozó könyveket tartalmazó könyvtár is tartozott. Az egyiptomiak teljes fegyverzetben kívántak résztvenni a népek között szellemi téren is folyó mérkőzésben, melynek katonái az írással foglalkozóknak Egyiptomban oly széles rétegei voltak, papok, orvosok és tisztviselők. Mégis egy írni alig tudó görög kléruchosz társadalmi tekintetben magasabban állt, mint a népes kollégium élén álló egyiptomi papp, ha csak fel nem vették azt a görög polgárok közé. Művelt embernek pedig csak az számított, akinek görög művelt-

sége volt. Ilyenek szép számmal akadtak az egyiptomiak között is. Hiszen a görög nyelv ismerete nélkül faluja határán túl nem mehetett az egyiptomi. Az egyiptomiak ősei ezer évvel előbb babilóni eposzokból tanulták az írást, ők sem fordultak kevesebb érdeklődéssel Homeros felé: a démotikus-nyelvű Petubastis-epikus ciklus a görög epika nyilvánvaló hatását mutatja. De hiába volt valaki görög értelemben is művelt ember, kivételektől eltekintve, alexandriai polgár vagy strategos sem belőle, sem gyermekeiből nem válhatott. Mert, ha — ahogy hisszük — a házasság görögök és egyiptomiak között ezidőben még nem volt tilos, az ezekből a házasságokból származó gyermekek sohasem részesedhettek a tisztavérű görögök jogában.

Egyiptomiak és görögök elzárkóznak a græco-egyiptomiak elől, kik kultúrájukban inkább görögök, jogilag egyiptomiak s számra nézve felülmúlják a tisztavérű görögöket is. Az egyiptomiak is, kik a görög kultúrát felvették és a görögök közé akarnak jutni, görög neveket választanak, leginkább lefordítják egyiptomi nevüket görögre s a kettőt egymás mellett használják, mint a Dionysios-Petosarapis vagy a Hierax-Pachom. Később görög születésűek is viselnek egyiptomi hangzású neveket, s különösen görög-egyiptomizmusnál lesz szokásos a görög és egyiptomi nevek közös használata, mintegy ezzel is kifejezve, hogy egyszerre tekintik magukat görögöknek is, egyiptomizmusnak is. Mert két egymás mellett élő és összefonódó népet éppoly kevésbé lehet egymástól elzárni, mint két kultúrát, mely egyazon országban virágzik. Az embereket ezer és ezer szál köti össze, ezer és ezer szál fűződik a két kultúra között is. S a hellén előretörés elől passzivitásba húzódtott egyiptomi nép és egyiptomi kultúra lassan újra követeli az őt megillető helyet.

A Ptolemaiosok külpolitikáját is Alexandria határozta meg: a görög világ felé való fordulás. Ezért foglaltak el városokat és szigeteket az Égei-tengernél és Kis-Ázsiában, ennek a területileg is félig hellén birodalomnak Alexandria nem a szélén, hanem a közepében feküdt. De láttuk, ez az északnyugat felé tekintő, északkelet felé figyelő politika egyiptomi örökség is. A Kelet nagyhatalmaival szemben foglaltak így állást a fáraók s hasonló politikát folytattak a Lagidák is a Seleukidákkal szemben. Így volt ősi örökség a háború Síria birtokáért közöttük. Ezt a politikát az egyiptomiak is magukénak érezhették. Ezért álltak a dinasztia mellé az egyiptomi «népfölkelők» (μάχιμοι), amikor a Seleukidák már végső pusztulással fenyegették azt. Kr. e. 217-ben, a raphiai ütközetben megmentették Egyiptomot s vele a dinasztiát is. De ezért a fegyveres szolgálat jogával együtt az állam életében való részvételt is megkívánták. Ptolemaios Philopator, ha mérsékelten is, nekik is juttatott a katonai kléruchiák földjeiből. Ettől kezdve az egyiptomiak ismét országuk urává kívántak lenni, mert a sorsába azért valamennyire eddig is beleszóltak.

Philadelphos óta egész sor emlékét bírjuk nagyrészt kőbevésett dekrétumok formájában az egyiptomi papok évről-évre megtartott zsinatainak. Ilyen a híres rosettei, a Ptolemaios Epiphanes tiszteletére hozott határozatokat (Kr. e. 196) tartalmazó kőtábla, melynek egyiptomi és görög nyelvű, háromféle: hieroglif, démotikus és görögírásban adott szövege lehetővé tette Champollionnak a hieroglif-írás megfejtését. E zsinatok üléseinek hosszú ideje kiharja, hogy pusztán formaszágok lettek volna. A dekrétumok eleinte kimerültek a királynak a templomokkal szemben gyakorolt jótetteinek dícséretével, vagy mint a perzsák által

elhurcolt templomi szobrokat hazahozó Ptolemaios Euergetes esetében, győzelmi ünnepeket rendelnek el a tiszteletére. De a sorok között olvasni tudónak elmondják a dekrétumok, miként lépnek fel e zsinatok, melyekre minden neves templom elküldte utasításokkal ellátott képviselőjét, Egyiptom parlamentje gyanánt. Egyedüli megnyilatkozása ez az egyiptomi népnek az idegen államhatalommal szemben. A zsinat is magát «Egyiptom tervein gondolkozónak» tüntette fel, azonosítva magát a bennszülött elemmel. Maguk a királyok szánták ezt a szerepet neki, akik úgy vélték, hogy a papsággal jó viszonyban maradva, Egyiptom egész népét kezükben tartják. De a papok tudták, hogy a dicséreteik fejében kivívott minden kis kiváltság az idegen hatalmat gyöngíti. S a raphiai ütközet után, melyben Ptolemaios Philopater döntő módon legyőzte a szíriai Nagy Antiochos királyt, megváltozik a dekrétumok hangja. A zsinatok székhelyét Alexandria helyett Memphisbe teszik. A lapidáris görög formák helyett a körülményes egyiptomi formulák jönnek ismét divatba és a zsinat ismételten kér és valószínűleg kap is kegyelmet a fellázadt thebaisi vezetők számára.

A raphiai ütközet óta ugyanis a Thebaisban, ahol a nagy mult emlékei, Etiópia szomszédsága s a görögök csekély száma éltette a nemzeti öntudatot, lázadás ért lázadást a Ptolemaiosok uralma ellen. A felkelések vezetői közül többen a fáraó címét is fölvték, úgy, hogy Egyiptom gyakorlatilag két államra oszlott, a bennszülött királyok uralma alatt álló Thebaisra és a makedón uralkodóhoz hű maradt területekre. A makedón harcrend a győzelmet a Ptolemaiosok számára szerezte meg. Kr. e. 88-ban Ptolemaios Alexandros csapatai bevették Thébát s felgyújtották magát a szent várost. De az ellenállás nem volt hiábavaló. Nem a hol ke-

gyetlen, hol elnéző megtorlás, nem az adott csekély engedmények tartották meg a Lagidákat Egyiptom trónján, hanem az ellentéteket kiegyenlítő fejlődés. Úgy látszott, hogy a két nép közötti mérkőzés a görög kultúra és az egyiptomi nép javára fog eldőlni. Az utolsó Ptolemaiosok alatt gyakorlatilag már nem volt különbség egyiptomiak és görögök között. Ott vannak az egyiptomiak is az alexandriai kormány vezető állásaiban és a tartományi strategosok között, a Thebais meghódítója maga is egyiptomi volt. De közben lejárt az idő a Ptolemaiosok állama fölött és az események messzebb vetették az egyiptomiakat céljaiktól, mint voltak valaha Ptolemaios Soter ideje óta.

7. A második pún háború óta a hellenisztikus államok politikájába avatkozó Róma ellensége lett a síriai Seleukidáknak és ezért az egyiptomi Lagidák barátjává vált. 168-ban Kr. e. az Alexandriát fenyegető IV. Antiochos Epiphanest Róma követ, Popilius Laenas kiharcolta Egyiptomból, a Lagidák megmenekültek, de Róma vazallusaivá lettek. Az a papírustöredék, mely egy római szenátor egyiptomi látogatásáról szól (l. Moravcsik: A papírusok világa. 50 o. nr. 23), mutatja az egész állami szervezet igyekezetét, hogy a hatalmas baráti birodalom képviselője kellemes benyomásokkal távozzék. Ennek ellenére a rómaiak többször gondoltak Egyiptom annektálására, így Crassus, kinek javaslatát Pompeius belpolitikai okokból szavaztatta le. Mégis, Egyiptom bukását közvetlenül a római belpolitikába való bekapcsolódása okozta. A római terjeszkedés folyamatát Egyiptom vazallusi helyzete csak ideig-óráig tudta fenntartani és az országot belesodorta a Római Birodalmat feldúló polgárháborúba. Közismert Julius Caesar és az egyiptomi királynő, Kleopatra kapcsolata. Kettőjük fia, XVI. Ptolemaios Caesarion volt az

utolsó, aki a fáraók koronáját viselte. A Caesar halála után a Keletre siető Antonius Kleopatrát feleségül vette és tőle származott gyermekeinek római tartományokat ajándékozott. Antonius már arra gondolt, hogy Róma rovására Alexandriát tegye egy, a Keletre is kiterjedő világbirodalom székhelyévé. De az actiumi vereség (Kr. e. 31) véget vetett terveinek. Antonius és Kleopatra öngyilkosok lettek, Egyiptom pedig római tartomány. A diadalmas Octavianus — a későbbi Augustus — első cselekedete azután az volt, hogy megölette a gyermek Caesariont, aki veszélyes volt Róma számára, mint Lagida, és Octavianus, Caesar fogadott fia számára, mint Caesar vérszerinti fia.

Igy ért véget Egyiptom függetlensége, három és fél évezredes politikai története és a Ptolemai-osok három évszázados uralma. Kitűnő ősök örökségét elprédáló gyenge utódok, az utolsó Ptolemai-osok uralma belső harcok, gyilkosságok és megáláztatások sorozata volt. De a görög kultúra egyiptomi nagy felvirágzásának eredményeit, főként II. Ptolemaios Philadelphos alatt összegyűjtött kincseit ők is megőrizték és kötelességüknek érezték az alexandriai szellemi élet ápolását a római császárok is.

Egyiptom meghódításár Róma számára a külpolitika és a belső fejlődés egyaránt parancsolta. Róma város ellátását Egyiptom gabonája biztosította. Egyiptom annektálásával vált a Földközi-tenger Mare Nostrum-má. S a Köztársasággal szemben el kellett tűnnie az utolsó hellenisztikus monarchiának is, hogy így, az élő ellentét megszűntével, a respublica megtehesse a döntő lépést a monarchia felé. Egyiptom mindvégig kísérleti terület maradt a római császárság fejlődésének lassú útján. A monarchia gyökerei egyrészt ugyan mélyen visszanyúlhatnak régi római hagyományokba, másrészt — a néhol felismerhető iráni példa mel-

lett — a tudatosító és formaadó a Ptolemaiosok Egyiptoma volt. Amíg Augustus és utódai Rómában és Itáliában óvatosan tiszteletben tartották a köztársaság intézményeit s hatalmukat köztársasági funkciók és hatáskörök magukra ruházásával építették fokról-fokra ki, addig Egyiptomban rögtön mint isteni magasságban álló uralkodók jelennek meg. Amíg Rómában a császárok egyelőre még hallani sem akarnak istenvoltukról, haláluk után is csak a consecratio hosszadalmas processzusa útján lehet őket divusszá, istenivé nyilvánítani, addig Egyiptomban és tőle nem függetlenül a hellenizált Keleten a császárnak már Augustus idejében templomokat építenek, kultuszt és ünnepet rendeznek. A császár trónraléptével kapcsolatos elképzelések a visszatérő aranykorról megtalálják őseiket az egyiptomi koronázási himnuszokban, a közvetítők a Ptolemaiosok voltak. Egyes esetekben a császári temetés és születés szertartásai is egyiptomi szertartások mintájára alakultak. Nem csoda, ha azok a császárok és előttük mindazok, akik Rómában nyíltan az egyeduralkodóvá törtek, Alexandria csodálói voltak: Caesar, Antonius, majd Nero és Domitianus gondoltak arra, hogy székhelyüket ide helyezik.

De függetlenül a monarchia szellemi háttérétől, az anyagi alapot is jórészt Egyiptom szolgáltatta. A katonailag, pénzügyeiben és közigazgatásában közvetlenül a császárnak alárendelt provinciában a kormányzást a császártól függő lovagrendiekre bízták. Egyiptom gabonatermése a császár kezében lévén, evvel a Róma-városi népet is kezében tarthatta. Alig is volt olyan, az egységes és abszolút monarchia kiépítését szolgáló intézkedés, — kezdve a leiturgián: császárkori értelmében a kényszertisztségek rendszerén, azaz a helyi magisztrátusoknak tekintélyes és tehetős férfiakra

való ruházásán, akik így az állami rendért, első-sorban az adók behajtásáért vagyonukkal feleltek, folytatva az adórendszeren és végezve a jogszolgáltatáson — amelyet ne Egyiptomban vezettek volna be először, illetőleg ne innen kölcsönöztek volna. Természetesen ezen az úton is sok idegen, egyiptomi elem jutott a római életbe.

Egyiptom szempontjából persze ez a különleges helyzet nem volt előnyös. Jogilag Egyiptom az utolsó helyen állt a provinciák között. Nemcsak a praefectus Aegypti, aki a különállónak tekintett Alexandria kormányzója is volt, de minden számottevő tisztviselő lovagrendű római, közöttük legfontosabb az idios logos, a pénzügyek vezetője. Az ország lakói — de csak a görögök — legfeljebb a kerületi strategos tisztségét tölthették be: itt nyilvánult meg a római politika *divide et impera* elve. A görögöket és egyiptomiakat kiegyenlítő évszázados küzdelem minden eredménye megszűnt. A római uralom látszólag úgy jelent meg, mint a görögök szabadságának és kiváltságának helyreállítója a Lagidák abszolutizmusával és az egyiptomiakkal szemben. A görög városok autonómiáját mindenütt visszaállították, Alexandria is visszanyerte a Ptolemaiosok alatt elvesztett tanácsát, amelynek élén persze a praefectus Aegypti állt. A görögök és egyiptomiak közötti keveredést megszüntetni, sőt visszacsinálni igyekeztek, nagyarányú őskutatást vezetve be, amiről az idios logosnak adott utasítás tájékoztat minket. Egyiptomiak csak a közigazgatás legalsóbb állásait érthették el s számukra a felsőbb osztályokba való emelkedés jóformán lehetetlenné vált azáltal, hogy a római polgárság elérését az alexandriai polgárjogtól tették függővé. S mivel — eltekintve a misenumi flottában való szolgálattól — az egyiptomiakat a fegyveres erő köréből is újra kirekesztették,

a római polgárjog elnyerésének ezt a legfontosabb útját is elzárták előlük. Sőt, amikor Caracalla Kr. u. 212-ben a birodalom minden szabad lakosát római polgárjogban részesítette, a *Constitutio Antoniniana* az egyiptomiakat kifejezetten kirekesztette ezek közül s Caracalla 215-ben magából Alexandriából is kitiltotta őket. A rómaiak ott támadták meg az egyiptomi életet, ahová az az idegen uralmak idején menekült. Nem elégedtek meg a templomi vagyon megnyirbálásával és ellenőrzésével, hanem beleszóltak a papság ügyeibe is. Egyrészt általánossá tették a ptolemaiوسي időkben is előfordult szokást, hogy a legfontosabb papi tisztségeket a legtöbbet ígérőnek adták el, másrészt a papi osztály tisztasága ürügyével itt is szigorú ösvizsgálatot rendeltek el s csak régi papi családból származókat, akik magukat rituális előírásoknak, elsősorban a körülmetélésnek alávetették, engedtek e tisztségekbe. Ilyen módon azonban kedvük szerint valókat helyezhettek e fontos pozíciókba, kizárva annak lehetőségét, hogy az ellenállás menedéke a papság legyen. Valóban, éppen a papok között találjuk a legtöbb római polgárjoggal bíró egyiptomit, Rómához húzó, görög kultúrájú embert. A papi zsinatokról nem hallunk többé, ha fenn is maradtak talán, jelentőségük kimerült a császár egyiptomi trónneveinek és kultuszának meghatározásában. Ez a kultusz azonban nem volt azonos a hivatalos, állami császárkultusszal, mely római intézmény maradt, s papja is római származású római polgár volt. Egyiptomban még a császárkultusz sem szolgáltatott önálló tartományi élet és tartományi gyűlés kifejlődésére alkalmat. Ilyenek tartását a rómaiak kifejezetten meg is tiltották. Minden autonómiát csírájában fojtottak el itt — a görög városok látszat-autonómiája nem jelentett veszélyt.

Mi vezette a rómaiakat Egyiptommal szemben követett visszautasító politikájukban? A császári uralom anyagi alapjainak megőrzése mellett az a felismerés, hogy Egyiptom népének ereje minden romanizációnak éppen úgy ellenállt volna, ahogy a hellenizálásnak is ellene állt. Így tehát a teljes alávetés és elkülönítés látszott a legjobb eszköznek a Birodalom keretében való megtartás számára. Mert az egyiptomiakban még megmaradt a régi öntudat. Vallásukat és nyelvüket megőrizték, — megőrizte ugyan még sok más alávetett nép is, de ez az egyiptomi vallás és nyelv egyértelmű volt az ősi kultúrával. S ez a kultúra passzivitásba kényszerült, de egyelőre még életben maradt. Nem egyszer azután a fegyveres ellenállásra is sor került. Így már Antoninus Pius alatt, amikor a felkelés parasztlázadás formáját öltötte magára s Marcus Aurelius idején, amikor a pápi vezetés alatt kitört birodalom- és hellénellenes zordulás magát Alexandriát is fenyegette. És a gátak leomlása akár a Ptolemaiosok alatt, mégis megiridult. Már az egyiptomi-mániától eltöltött Hadrianus Nagy Sándor politikájához tért vissza, amikor megengedte, hogy az újonnan alapított Antinoe város lakói házasságot kössenek egyiptomiakkal, amivel azonban tulajdonképpen a valódi helyzetnek tett koncessziót. Az a körülmény pedig, hogy a rómaiak pápi állásokba csak nekik kedves, gyakran polgárjogot elnyert embereket engednek, csak elősegítette a válaszfalak leomlását, az egyiptomiak és a hellénizmus, az egyiptomi gondolat és az Imperium között megindult kiegyenlítődést. Ebben a folyamatban pedig győztesnek megint az egyiptomiak látszottak. Amikor Alexandria római pénzverdejének veretein az állami eszmét és a hellén kultúrát propagáló ábrázolások mellett az egyiptomi istenségek is megjelennek, ez a jelenség nem ma-

gyarázható pusztán Egyiptom provincia viszonyaiból.

Mert az egyiptomi istenek megjelentek olyan császárok pénzein is, — így Caracalláén is, akik az egyiptomiakkal szemben súlyos intézkedéseket hoztak. És éppen Caracalláról tudjuk, hogy ő, aki őket saját fővárosukból utasította ki, eresztette be isteneiket Rómába a pomoeriumon belül is (Kr. u. 217). Más volt tehát Róma magatartása az egyiptomi néppel és más volt az egyiptomi gondolattal szemben. A népet Róma alávetve tarthatta, de az Egyiptomból származó gondolat meghódította Rómát magát: az egyiptomi istenek képei megjelennek a birodalom többi pénzverdéinek veretein is, elsősorban Róma városéin, hogy tovább maradjanak ott, akár a Juppiter Capitolinus. Más jelenség ez, mint Juppiter és Juno képeinek megjelenése az alexandriai pénzekén, mint az Egyiptomban berendezett hivatalos császárkultusz, az állam hivatalos hatalmának kifejezése, hiszen a *Constitutio Antoniniana* egyik célja is a hívek toborzása az államvallás szírára. De ez a hivatalos császárkultusz Egyiptomban gyökeret verni nem tudott, míg Nyugaton elválaszthatatlan és hivatalosan is elismert szövetséget kötött az egyiptomi isteneknek és a császárnak kultusza. Az egység ez, amely felé az antik világ haladt s nem az egységesítés, amelyet Róma akart; logikus következménye ez annak a folyamatnak, amely Nagy Sándor szívai látogatásával indult meg. Az uniformizálás is diadalmaskodott Egyiptom fölött akkor, amikor Diocletianus alatt Egyiptom szintén olyan szervezetet kapott, mint a többi provincia, helyesebben, amikor a többi provincia is hasonult szervezetében ahhoz, ami Egyiptomban már régen megvalósult.

De az egyiptomi kultúra életben maradt, amíg az egész antik civilizáció életben maradt. Még

Diocletianus alatt is épültek egyiptomi stílusú templomok s a császár nevét hieroglifákkal írták fel falaikra. S a császár saloni palotáját egyiptomi szobrokkal díszítették. Pedig a hieroglif-írás akkor már elvesztette minden gyakorlati jelentőségét, hiszen a praktikus életben leszármazottját, a demotikus írást is lassan kiszorította a görögbetűs kopt ábécé. Misztikus spekulációk hordozójává, képrejtvénnyé, formulává vált ez az írás; a misztikus spekulációknak a késő-antik gondolkodásban való nagy szerepéről még meg fogunk emlékezni, a formalizmus pedig béklyóiba verte a késői császárszárkor világát. A római uralom nem törte meg az egyiptomi kultúra erejét, de a római politika passzivitásba szorította és terméketlenné tette: passzivitásba szorult és terméketlenné vált lassan az egész antik világ. S azt a gazdasági fellerdülést, amely a Birodalomhoz való csatlakozás első századaiban beköszöntött, felváltotta a válság, amely a III. században az egész római világot alapjaiban rázta meg. A lelturgia tönkretette a városok gazdag görög polgárságát, az adóprés, a Róma város élelmezésére való gabonamennyiség, annona-szállítás és a nagybirtok nyomorba döntötte az egyiptomi parasztot; a barbárok ott leselkedtek a határokon, núbiaiak, blemmyek, a belső erőket pedig elszívta a diadalmas kereszténység. Ugyanígy leselkedtek a Dunánál a germánok és a hunok, hasonló okok miatt szegényedett az egész birodalom és sorvadott mindenütt a görög és római kultúra is. És mikor 393-ban Theophilus, a keresztény alexandriai patriarcha ledöntötte Sarapis alexandriai szobrát s levágatta, mint Rufinus mondja, magának a bálványimádásnak a fejét, akkor halt meg a haldokló antik világgal egyidőben és együtt az ősi Egyiptom is.

II. MŰVÉSZET ÉS VALLÁS.

1. Sarapis kolosszális kultuszszobrát, Skopas munkatársának, az athéni Bryaxisnak alkotását, a legenda szerint még Ptolemaios Soter hozatta el a Fekete-tenger melletti Sinopéból Alexandriába. A királynak álmában megjelent egy ismeretlen isten, kéréssel és fenyegetéssel fejezte ki szándékát, hogy Alexandriába kíván jönni. A delphi jóshely segítségével találták meg Ptolemaios kiküldöttei a szobrot s az isten közbelépésére sikerült nekik azt megszerezni. Az eumolpida Timotheos, eleusisi pap s az egyiptomi pap, Manetho, ebben a szoborban Sarapisra ismertek. Hogy az az istenség, akit a szobor csapzott hajú, szakállú jóságos tekintetű, trónon ülő férfiú képében ábrázolt, eredetileg Hades-e, a chthonikus Dionysos vagy a Pontusvidék alvilág-istene, Darzaes, nem tudjuk, Sarapisszal való kapcsolatbahozatala Egyiptomban történt. Ez lesz mintájává Sarapis szobrainak, amelyeket Egyiptomból és a Földközi-tenger egész vidékéről ismerünk.

Sarapis hellén, az olympiai Zeusra emlékeztető formában jelenik meg előttünk. A sinopei isten társnőjének szobrát Scydrothemis király már nem adta Ptolemaiosnak át. Isis szobrai nem is mennek, mint Sarapiséi, egy kötelezőnek elfogadott ősmintára vissza, de változatos típusokat mutatnak. S az egyiptomi istenábrázolás módja felé rajtuk

már sokkal nagyobb koncesszió történt. Az istennőt bő, rojtos szegélyű ruhában ábrázolják — ez az Újbirodalom óta az előkelő egyiptomi nők viselete volt, amelyet elől a mellén csomóba kötöttek, hogy az Isis vérét jelképező amuletthez, az Isis csomóhoz válják hasonlatossá.

2. Alexandria szellemi élete görög volt, az Egyiptomban letelepedett görög művészet is hazai tradíciókból táplálkozott. Mégis, ez az alexandriai iskola olyanná, amilyenné lett, csak Egyiptom földjén lehetett. A görög fejlődés itt találkozott azzal, amit Egyiptom hagyománya hozott. A realitásra, a karikatúrára való hajlandóság Alexandria művészetében nemcsak a kozmopolita nagyváros szelleme, hanem egyiptomi örökség is. S a Nílus mocsárvilágát visszatükröző alexandriai minta után készült itáliai és afrikai falképek és mozaikok Théba vagy El-Amarna palotáiban találják meg őseiket, ahogy az alexandriai idill-öltészet természetnosztalgiája is az egyiptomi Újbirodalom urbánus világának szerelmi lírájára emlékeztet. A fantasztikus, leheletkönnyű architektonikus és növényi ornamentika pedig a perspektívátlan ábrázolás törvényei ellen gyakran fellázadó thébai falfestés hagyományait idézi emlékezetbe.

Az egyiptomi művészet is csak látszólag maradt ugyanaz, mint a fáraók idejében. Az építészetben, mint említettük, kevésbbé érezhető a görög befolyás. Alexandria épületei pedig kivétel nélkül elpusztultak, de Alexandria katakombáiban (Kom es-Sugafa) a görög formák, oszlopok uralkodnak. Másutt, így Hermopolisban a sűrű homlokzatán egyesül a görög tympanon és az egyiptomi pylon. Az egyiptomi dombormű és festészet stílustörvényei látszólag változatlanul érvényben maradnak, — csak a relief mélysége lesz nagyobb, a felület, az izmok élete nagyobb feszültséggel telik meg,

ahogy ezt a Ptolemaiosok templomi domborművei mutatják. A Ptolemaios-kor egyiptomi szobrászata is a szísi királyok művészetének stílusát folytatja s megőrzi az egyiptomi plasztika törvényeit. De itt is egy-egy szabad, sőt hevesebb mozdulat idegen szellemre vall, az arcokat új érzés, új lelkiség tölti el. Nem egyszer a fellazított testformák, a szorosan tapadó ruhán áttűnő női testet eltöltő lüktető élet azt bizonyítja, hogy az egyiptomi szobrászok is átérzik az emberi testnek azt a megértését, amit egy Praxiteles művészete hozott.

Mert ahogyan a görögök és egyiptomiak mellett ott élt a graeco-egyiptomiak széles tömege, úgy ez a művészet is egyszerre volt görög és egyiptomi is. Már az utolsó fáraó, Nektanebo idején keletkezett ú. n. Tigrane-pasa reliefen és társain az élénk arckifejezés, a bő, szabadon leomló, ráncokba fogott, szélben lebegő ruhák a görög művészet ismeretét bizonyítják. A korai Ptolemaios-korból származó Petosiris sírban pedig az Ótördélom sír-domborműveinek tárgyait — a mezeti murkák végzését, a Nílus állatainak nyűgését — teljesen görög stílusban akarja visszaadni a művész. Alexandria katakombáiban az egyiptomi isterek, ősi jelvényeik, állatfejük ellenére is a görög isterek formáit veszik fel s az isterek kultuszát szolgáló terrakotta-szobrászat és kisbronzplasztika, amely Alexandriából kiindulva egész Egyiptomban elterjedt, ezen az úton haladt. Horus és Anubis mint makedón katonák, később, mint római legionáriusok jelennek meg itt. A földön kuporgó gyermek, Harpokrates attribútumai egyiptomiak, de az istenség lényegét itt nem a hieratikus merevség, hanem gyermek mivolta fejezi ki: a zsánerszerű magalesz a tisztelet és imádat tárgyává. A gyermeki ujjszopásból származó mozdulat, amelyet már az egyiptomiak is gyakran a hallgatás, a titoktartás

gesztusának értelmeztek, ekkor lesz realisztikusan ábrázolt igazi ujjszopássá, és ezóta értelmezik *ki-zárólagosan* csöndet parancsoló mozdulatnak. Memphis vidékén pedig a fazekasok az ősi egyiptomi technikával készült kék és zöld fajánszedényeiket görög díszítésekkel látták el.

Az Egyiptomba költözött görögök bebalzsamoztatják ugyan magukat, de az arcukra boruló maszk már nem a konvencionális egyiptomi halott maszk, hanem görög szellemben fogant, görög hajviseletet mutató, a portraithoz közelebb álló gipszstukkó halotti maszk (1. kép), vagy pedig az egyiptomi szokásoktól teljesen eltérő módon, vászonra, temperával vagy falapra, enkausztikus technikával festett naturalisztikus, görög stílusú portrait fedi arcuk helyét.

S a frontális egyiptomi istenszobrokat gyakran görög archaizáló stílusban utánozzák a görög művészek munkáin; az egyiptomi itt a mintakép, amelyennek már Platon érezte, ahová visszatérni felfrissülést jelent. Egyiptomi papok képmásai viszont nem egyszer görög filozófusarcképek külsőségeiben jelennek meg.

Ez az összeolvadás nem mindig szerencsés. A görög szobrászok gyakran félreértik az egyiptomi szobrászat kötöttségét és csak a merevséget adják belőle vissza, az egyiptomi szobrászok viszont néha a görög kötetlenséget és szabadságot túlzó, kifacsart, barokkos, de mégis merev és élettelen gesztusokban látják. A császárkor századaiban lesz egyre több az ilyen alkotás, jeléül annak, hogy az egyiptomi, de a görög-római plasztika szelleme is már haldoklóban van.

Lassan-lassan itt is az egyiptomi diadalmaszkodott. A korai Ptolemaios-kor istenszobrainál az egyiptomi elem még csak az attributumokra szorítkozik, később egyre több lesz az egyiptomi jel-

leget görög archaizáló szellemben visszaadó alkotás, s végül a császárkor Isis-hívőinek templomait, főként a Nyugaton, Egyiptomból elhozott szobrokkal vagy egyiptomi imitációkkal díszítették. Mert ez a görög-egyiptomi művészet elválaszthatatlan Sarapis vallásától, ahogy a gótika a középkor vallásos szellemét tükrözi. Ez a művészet és az egyiptizáló divat a Nyugaton mindenütt Isis és Sarapis kultuszával együtt jelenik meg.

3. Úgy szokás mondani, hogy ahogy Egyiptomban a földi uralom megváltozása mindenkor az égi hierarchia átrendeződését hozta magával, Ptolemaios Soter is új istent adott alattvalóinak, aki a főváros és a dinasztia főistene is volt. Olyan istent akart adni, kit görög és egyiptomi alattvalói egyaránt imádkhatnak s ezért bevezette Sarapis kultuszát. De isteneket kitalálni, bevezetni nem igen lehet és nemcsak a vallásos viszonyok függenek a politikai változásoktól, de legalább ugyanilyen mértékben befolyásolja a vallásos eszmék fejlődése a politikát. Közelebb jutunk tehát az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy Ptolemaios politikai bölcsességére vall, hogy a jelentőségében egyre növekvő Sarapis-kultusz mellé állott. Elfordult Nagy Sándor istenétől, Ámontól, kihez egyéni vallásosság alig fűződött s aki az egyiptomi nemzeti királyság hagyományát jelentette.

A görögök és rómaiak egyaránt megmondták, hogy Sarapis az Osirisszá vált, azaz meghalt Apis-bika : Osorapis. Osorapis görög kultusza régibb, mint Ptolemaios királysága, az egyiptomiak pedig az Újbirodalom ideje óta tisztelik. A világteremtő Ptah szent állata, az Apis-bika holta után, mint mindenki, Osirisszá lesz, a halottak istenével azonosul. Belőle lassan önálló halotti istenség alakult. Sarapis lényegében Osirisszal azonos, ezért tekintették Isist az ő feleségének is. Osiris az alvilág

múmiaformájú fejedelme, mítikus király, aki az ősidők barbárságának véget vetett s az egész világon elterjesztette a földművelést és a szelíd erkölcsöket, de fivére, Seth orgyilkos merényletének esett áldozatul. Benne az egyiptomi birodalom kultúrmisszió-tudata él. Sarapis új isten, kihez ez a tudat nem fűződött. Földalatti temetkezőhelye évszázadok óta zarándokhelyé vált. A memphisi Ptahtól pedig, kinek szent állata az Apis-bika, örökölte világteremtő szerepét.

Különös, hogy éppen ez a bika-jelleg hozta a görögökhöz közel. A görögök gúnyolódtak az egyiptomiak állatkultusza fölött, nevettek azon, hogy milyen gondot fordítottak temetkezésükre — s az egyiptomi görögök mégis áldoztak az Apisnak s magukat bebalzsamoztatták holtuk után. Mert amikor az öntudatra ébredt gondolkodás, a filozófia csapásai alatt megingott a régi görög-vallásos világkép, amikor feltárult a fenyegető kettősség a világ és az ember között, amikor sokak számára «nincs is más isten, mint a király, a többi alszik vagy elköltözött», s az ember, a világ és istenek fölött egyaránt a sors vagy a véletlen uralkodik, amikor egyesek számára az istenek csak a természet jelenségeit takaró szimbolumok, másoknak pedig régi hősök nevei, a létében fenyegetett görög vallás új életre ébredt. Legősibb rétegeiből származó vonások, melyeket a *homerosi vallásosság* hátterbe szorított, élednek most újra fel.

Az V. századtól kezdve újból nagyobb számban jelennek meg az istenek ábrázolásai mellett azok szent állatai, hogy csak egy példát mondjunk, a halotti lakoma-domborműveken a ló meg a kígyó. A Kr. u. II. században élt Pausanias jegyezte fel a legtöbb legendát állatalakot öltött istenekről: — talán ősrégi legendák ezek, melyeket csak Pausanias korában méltattak feljegyzésre, de az is

lehet, hogy az ősi, sokáig háttérbe szorított képzetek újult erővel támadnak föl korában.

Még azelőtt inkább csak az epikus idők nagyjait tisztelték hősök gyanánt, most egyre több heroon emelkedik s lassanként mindenkit hőszként tisztelnek az Alvilágba távozta után, ami ezelőtt csak egyes vidékeken volt szokásos. S e hősök sírköveiken lóháton, az Alvilág urának állatán jelennek meg, vagy klinén nyugodva, lakomázva, kezükben áldozati csészével, fejükön az alvilági istenek jelvényével, a kosárforma kalathossal, mellettük lángzó tekereg, olyarok, mint Hades, Asklepios, Dionysos vagy később Sarapis (ú. n. halotti lakoma-reliefek). Ez a heroizálás nem lett általános, de a gondolat, amely mögötte rejlik, már nem áll messze az egyiptomiak felfogásától, akik szerint halottaik az istenekkel, Ré napisten-nel, de elsősorban Osirisszal azonosak. A Krétában hőszként is tisztelt Sarapis így nem volt idegen a görögök számára. Már Herodotos is úgy találta, hogy a görögök és egyiptomiak vallása tulajdonképpen azonos, ezért fordította le az egyiptomi istenek mögötti lényegét görög istenek neveivel. E közös vonásokat a fejlődés egyre jobban előtérbe hozta. Az antik világ az egység felé haladt s ennek volt egyik kifejezője Sarapis.

Nehéz is volna megmondani, hogy ennek a Sarapisnak az alakjában mi a görög és mi az egyiptomi még. Nevét, akár Osirisét, gyakran Dionysos névével adták vissza. Dionysos is, akár Osiris, a széttépett és mégis élő, üldözött, de diadalmaszkodó, a halált legyőző, kire emlékeztet a növények sarjadása és a vizek áradása. A bor és bőség urai, diadal-lal járták be a világot s urak a halottak fölött. S Dionysost is bika képében, mint Nemes Bikát, várják hívei az Alvilágból vissza: alvilági bika Sarapis is. *Egy Hades, egy Dionysos, egy Sarapis!*

— mondja híveinek gyakori hitvallása. A görögök magukénak ismerték fel Sarapist, legnagyobbnak : Zeus nevével szólították. Lassan a legtöbb istent magába olvasztja, Helios ő és Poseidon, az egyetlen Zeus-Sarapis. Isis is Ceres és Venus, Artemis és Hekate, az ezernevű, az *una quae est omnia*. A *szinkretizmus* ez, a különböző istenségek és kultuszok összeolvasztása, egyesítése, a késő-antik vallásosság sajátossága, Isis és Sarapis esetében egyúttal egyiptomi örökség.

Az egyiptomi teológia szerint az istenek a világot teremtő főisten megnyilvánulásai, tagjai; a teremtő isten szerepét a nagy istenek bármelyike játszhatta, aszerint, hogy melyik által képviselt elv szerint tekintették a világot. És akkor ezt az istent nagynak, egyedülinek nevezték, a nélkül, hogy ezzel a többi isten létét kétségbevonták volna. Így gyakran minden isten ugyanannak a nagy istennek megnyilvánulása, rendszerint Ptahnak vagy Rének. A teológusoknak ez az egység felé való törekvése azonban nem monoteizmus, — a monoteizmust bevezetni akaró kísérleteknek az egyiptomiak ellene szegültek — hanem jelentette a minden istenben közös isteni kiemelését.

Ugyanez a helyzet a későantik szinkretizmusban is. Az antik világ egység utáni törekvéséből következik ez, előkészíti a talajt a monoteizmus számára, de még nem jelent elfordulást a politeizmustól. A döntő lépésnek kívülről kellett jönnie, ezt pedig csak az antik világkép megtagadása, az ember és kozmosz végleges kettőssége hozta meg : a kereszténység. Az antik vallásokat a szinkretizmus felé a belső fejlődés sodorta. A klasszikus görög vallásosság : a plasztikusnak felismert, elkülönült istenalakok felismerése. De ősidők maradványaként, félreeső vidékeken, összefolyóbb, határozatlanabb elképzelések is élnek. Artemis

ilyenkor könnyen Hekatévé lesz, s mindkettő Demeter alakját veszi fel, akit leányával, Persephonéval azonosnak tartanak. A klasszikus világkép megrendülésekor, amelyben az istenek mindegyikének akár a városállam, a *polis* polgárainak megvolt a maga hatásköre, *timé*-je, a vallásban is különféle eredetű törekvések irányulnak egy és azonos cél felé. A világbirodalmak, nagy monarchiák kialakulása értelmét vette a polis-vallásosságnak és az istenek világában is az egység felé utalt. S akár az állatkultusz vagy a hőroszok tisztelete, az ősidők összefolyóbb képzelei élednek fel ismét, a határozatlan homályosítja el a plasztikus isteni alakokat. Apuleius «Aranyszamár» című regényének hőse, Lucius imájában az istennőt, kinek hatalmát érzi holdfelkeltekor, nem tudja *egy* névvel nevezni, Ceresnek, Venusnak, Artemisnek és Hekaténak szólítja, amíg az istennő meg nem nevezi magát: akik őt legjobban ismerik, a *bölcs* egyiptomiak, igaz nevével Isisnek szólítják őt. Az antik vallásosság a szinkretizmus felé vezető úton is félúton találkozott azzal, amit a Kelet, elsősorban az egyiptomi vallás készen hozott neki.

A vallás volt az a terület, ahol a görögök legelőször elvesztették az egyiptomiakkal szemben vívott küzdelmet. Etnikumukat, politikai szervezetüket, kultúrájukat még híven megőrizték, amikor már egyiptomi ritus szerint imádták Ámont, Horust, Chnumot és a többi istent. Az antik ember számára a *hely* maga is isteni, megőrzi a maga sajátos isteneit. A Fájum lakossága ezidőben nagyrészt görög, s ezek nem Apollont vagy Herát, hanem Sobeket, a krokodilus istent és megnyilvánulásait, Soknopaiost, Soknebtynist és a többit imádták. Nincs is egyiptomi isten, akit a görögök ne tiszteltek volna. Ha a szövegek mégis görög istenek templomairól szólnak, az az Aphrodite,

akit Denderában imádnak, Hathor, a szépség, szerelem és halál tehénfejű úrnője már. Ezt a vallásosságot valóban az a bronz edényfűl jellemzi, amelynek szobordísz-e egyiptomi ruhájú, görög-arcú istennő. Csakhogy ez az arc maga is félrefordítható maszk, amely alatt előtűnik az istennő ősi tehénfeje. Csak a görög városok látszanak megőrizni a görög kultuszt a maga tisztaságában. De Alexandria főistene Sarapis, kinek szentélyében ott él az Apis-bika. De talán csak mi keresünk éles elválasztást. A görögök azonos lényegűnek érezték az egyiptomi vallást a maguk vallásával s mikor ők Hathor templomában Aphroditét imádták, valószínűleg nem is gondoltak arra, hogy ők most egy egyiptomi istennőt tisztelnek. Ősi görög tradíció ez a ráismerés, ki gondolt volna arra már századokkal előbb, hogy az ephesosi Artemis alóljában ne a görög Artemist, hanem a kisázsiai istenanyát lássa?

4. Sarapis és Isis misztériumainak elterjedése a görög-római világban olyan folyamat, melynek gyökerei messzi évszázadokba nyúlnak vissza. A görög vallásosság nagy átalakulása a misztériumvallásoknak egyre nagyobb jelentőségét hozta magával. A római pedig a görög formákkal együtt a görög problémákat is örökölte. A misztériumvallásoknak mindig megvolt a maguk szerepe az antik vallásokon belül. A háttérbe szorított emberi élethez szóltak, az ember és istenség közvetlen kapcsolát szolgálták, bennük szabaddult fel a vallásos érzés és misztika s ott siettek a magárehagyott ember segítségére, ahol legsúlyosabb problémáira várt megoldást: a halál utáni sors, a túlvilági élet kérdéseinél. A misztériumok istenei alvilági, chthonikus istenek, akik maguk is megismerték a halál hatalmát. A misztériumvallások így a városállami, a polis-vallásosság kiegészítői voltak; mű-

tatja ezt az eleusisi misztériumok helyzete az athéni állam keretein belül. «Háromszor boldog a beavatott, mert ismeri a Zeustól adott kezdetet.» Hogy miben állt a misztériumokba való beavatás, nem tudjuk, a misztériumokat titokzatosság és titoktartás vette körül. Csak sejthetjük, hogy az általa közvetített tudás nem volt többet és mást tudás, de valami bizonyosság, istennel való egyesülés és megtelés, sorsának átélése, szemlélete, az isteni sors és így az öröklét elérése a földön, érvénnyel a halál utánra is. A beavatottat új emberré teszi, akár a dionysosi ekstázis és széttépetés, akár a Demeter bolyongásában való résztvétel útján, s ennek eredménye az erkölcsi megtisztulás.

A görög vallásosságnak a válsága és megújulása nem hagyta érintetlenül a misztériumokat sem. Az önmagát a dolgok mértékévé tevő ember számára a vallás is elsősorban az egyén problémájává lett. Az V. századtól kezdve a régi nagy misztériumok megújulnak, átlépik a városállam, a polis határát, mellettük magánmisztériumok, szektaszzerű közösségek alakulnak szerte az egész görög földön. A beavatottak elkülönülnek a be nem avatottak seregétől és egymást testvéreknek tekintik: a misztériumok lerontják a régi vérségi és állami kötelékeket, de újakat hoznak a régié helyett. Az új misztériumközösségek a régi kultushelyek lezármazottjainak adják ki magukat, ezek pedig szintén idegenből vezetik le eredetüket. Így tekintik pl. a phlyai vagy pheneai misztériumokat az eleusisi misztérium leányainak, ezt pedig a legenda Krétából, Samothrakéból vagy Egyiptomból származónak mondja. Mintha minden misztériumkultusz idegen lenne ott, ahol megülik, máshonnan származó, ahogyan az istenség is, akit benne tisztelnek, bolyongása közben ott megpihent, a kultuszt megalapította, majd tovább haladt. Így ért el

Demeter Krétából jövet Eleusis földjére, így járta be a földet Kybele oroszlánoktól vont fogatán; így rohanta be a világot őrző karkísérete, *thiasosa* élén Bacchus, melléknevén a Bassareus, akit thráknak tartottak, éppúgy, mint Orpheust, kinek még levágott feje is átúszott a tengeren.

A misztériumkultuszoknak és isteneiknek ez a terjeszkedése és idegenszerűsége rendkívüli mértékben jelentős lesz a keleti kultuszok átvételének idején, amikor valóban idegen kultuszok terjednek el. A megújulni kívánó antik vallásosság, mondtuk, a maga gyökerei felé fordult s a Kelet vallásait a magáéval azonos gyökerekből táplálkozóknak ismerte fel. Először Kis-Ázsiának ősidők óta ismert kultuszai lettek a görögségnek és rómaiságnak is sajátjai: Kybele félig görög istennő volt. Ezután került a sor Egyiptom misztériumaira, a legenda egy változata Demeter tiszteletét is Egyiptomból származtatta. A szír istenek bevonulása már a császárkor idején történt s a hellén területtől idegen, akár a perzsa Mithras. A szír Napisten kultusza az egység felé való törekvésben azt a határt jelenti, amit a politeizmus elveinek feladása nélkül elérni lehetett, a dualisztikus Mithras-vallás pedig már át is lépi ezt. Ezután már csak a szakítás volt lehetséges, amelyet a kereszténység hozott, a visszatérő vonalat pedig a gnózis fogja jelenteni.

5. A világbirodalmak alakulása, a nemzeti és polis-államok bukása a vallást elsősorban az egyén problémájává tette. Nagy Sándor egykori birodalmában az istenek éppúgy vándorútra kelnek, akár az emberek. Mint földi képmása, Alexandros, Dionysos is Indiáig hatol. Egyiptom földjén számtalan kultuszközössége, *thiasosa* alakul, ezekkel szemben a Ptolemaiosok állama ugyanazokkal az eszközökkel lép fel, mint később Róma is. Sarapis

és Isis kultuszát a Lagidák maguk propagálják, görög területen először az uralmuk alatt álló városok emelnek oltárt nekik. Delos szigetén, a Földközi tenger nagy kereskedelmi központjában vándorló egyiptomi papok magánszentélyéből alakul Sarapis csodálatos közbelépése folytán az államilag is elismert kultusz. A görög szárazföldön különösen Athén és Boiotia, a hérosz-kultusz ősi központjai fogadják be Isist és Sarapist, a Megszabadítókat. Boiotiában ezidőben a felszabadítandó rabszolgákat jelképesen eladták Sarapis szentélyeinek. Athénben a Kr. e. II. század sírkövein a nők gyakran Isis képmásában, jelvényeivel jelennek meg. Szíriába, Ciprusba és Afrikába még a főníciaiakkal jutottak el az egyiptomi istenek, a hellenisztikus kultusz itt ősi alapra támaszkodhatott. A Seleukidák Babilónon át Indiába vitték ezt a vallást, ahol a lótuszon ülő gyermek-Horus lesz a lótuszon ülő Buddha alakjának mintaképévé; a gyermekét tápláló Isis típusa él tovább a buddhista japán Kvannon istennő kultuszszobrában is.

Itáliába Hellászból és Egyiptomból, a gabonakirakodó kikötőkön keresztül jött e kultusz. Már a Kr. e. II. században találkozunk Campania kikötővárosaiban (Puteoli stb.) Isis és Sarapis kultuszával. Róma hét fényes templomával az Isis-hívőknek is szent városa lesz. Kezdetben az egyiptomi istenek hellenisztikus környezetben jelennek meg, ahogy ezt a pompeji szentély emlékei mutatják, később, mint például Hadrianus tiburi villájában, a templomokat eredeti és utánzott egyiptomi emlékekkel díszítették fel, végül, az egyiptomi szentélyek mintájára, megépül Krisztus után 70-ben a Campus Martiuson Isis és Sarapis hatalmas kettős temploma. Hispániában Isis már a púnokkal együtt kötött ki, ottani templomai gazdag kincseikről voltak híresek. Galliába ez a vallás a

Rhône völgye mentén át hatolt a Mosel és Rajna vidékei felé, itt a bennszülöttek maguk is utánozták az egyiptomi kultusz tárgyait. Isis tisztelete Belgicában és a két Germániában a Matronák kultuszához társult: az egyiptomi isteni Anyában a bennszülött gallusok és germánok a maguk Anya-istennőjének mására ismertek reá. Ez a felismerés és azonosítás hozta magával, hogy Noricum lakói főistennőjüket Isis Noreia néven tisztelték, Moesiában pedig a thrákok források mellett imádták Isist a bennszülött Nymphák társaságában. A pontusi városok pénzei Sarapist mutatják védőjük gyanánt: hiszen az a nagy alvilági isten, kinek számára Bryaxis kolosszális szobra készült, valószínűleg az e vidéken tisztelt Darzales isten volt. E vidéken az egyiptomi bronzszobrok sokaságát tárták fel és az egyiptomi fajánszamulettek Olbián meg Pantikapaionon át a déloroszországi szarmaták sírjaiba is eljutnak, ahol a halottak nyakába fűzött láncokon kerülnek elő. Innen hozták ezt a szokást a jazygok a Magyar-Alföld tájaira is.

Pannóniába a hódító légiókkal, már mint római istenek jutnak el Isis és Sarapis. Tiszteletük is főként csak az erősen romanizált területeken hagyott nyomot, a nyugati határszél városaiban, a Duna mentén, illetőleg a Dráva—Száva között, a hová a katonák, gyarmatosok és gazdag kereskedők hozták el adoptált isteneiket. Nincs helyünk itt arra, hogy minden emlékét felsoroljuk az egyiptomi istenek pannóniai kultuszának, melyet a bronz istenszobrocskák, amulettek, feliratos kövek nagy száma bizonyít. Csak egy-két nevezetesebbet említünk meg külön. Vindobonából (Bécs) egy egyiptomi főpap fekete diorit-szobra került elő. A száva menti Brodból került elő Harpokrates kis bronzszobra, a legszebb hellenisztikus gyermekábrázolások egyike. Ezt a pompás alexandriai műremeket

ma a zágrábi Nemzeti Múzeum őrzi (3. kép). Aquincumból és Eszékről egyiptomi sírsztélék ismeretesek. A Sopron megyében 1831-ben talált egyedi kancsó és serpenyő az Isis-kultuszban használt szent edény (3. kép.). A Kr. e. II. század görög ötvösművészetének remeke; a görög hydria nemes formáihoz harmonikusan illeszkedik az egyiptomi stílusú dísz, a nielló ősi egyiptomi technikájával ábrázolt istenek sora (35. l.). A patera «nilusi jelenetet» mutat krokodilus és kígyó harcával. Nyugatpannónia fővárosának, Savariának egy bennszülött kőfaragója Anubis-isten sakál-maszkját viselő papot ábrázolt, Isis és Sarapis képében megjelenő papok társaságában, szent misztériumjáték közben (2. kép.). S az egyiptomi misztériumok pannóniai híveit magukat is megtaláltuk a carnuntumi és aquincumi múmiák páratlan leleteiben.

6. Közkeletű felfogás szerint a misztériumformát Isis és Sarapis kultusza a görögöktől kölcsönözte, az eumolpida Timotheos szerepe igazolná ezt. De hasonló beavatásos kultuszok Babilóniából is ismeretesek és Egyiptomban is voltak titkos szertartások. Egyiptomban ősidők óta szokásos volt Abydosban Osiris sírja körül eltemetkezni és aki ezt nem tehetette meg, legalább sírkövet állíttatott magának a halott isten sírja körül, hogy holta után is láthassa őt, az isten halála napján, a Nagy Gyász ünnepén, amikor évenként egyszer, a középkori passiójátékok módjára előadták az isten szenvedésének történetét. Jogosult feltevés tehát, hogy ezekben beavatottakat, a misztériumközösség tagjait lássuk, akik éppen ezáltal nyerték el a jogot, hogy az isten sírja körül temetkezzenek. Hiszen Dionysos beavatottai is, akik maguk is Bacchusszá váltak, együtt temetkeztek el. Osiris, aki a kultúrát és kultuszát elterjesztve bejárta a

földet, kit szenvedése az emberekhez közel hozott, kinek diadala a túlvilági remények biztosítéka volt, kinek szertartásairól senki nem beszélt és Isis, ki férje holttestét keresve bolyongásaiban Szíriáig jutott, magukon viselték a misztériumistenségek jellemvonásait. Lehetséges tehát, hogy Sarapis misztériumai is egyiptomi Osiris-misztériumokból fejlődtek ki; érthetővé tenné ez azt, hogy a Nyugaton miért főként Osirisnak és körének tisztelete terjedt el.

Sarapishoz mindenesetre már a Ptolemaiosok Egyiptomában misztérium-vallásosság fűződött. A hellenisztikus Egyiptom egyébként is telve volt vallásos társaságokkal. Bacchus pappaitól az állam megkívánta, hogy tisztségük három nemzedéken át legyen örökletes családjukban: ugyanilyen igazolást kívánt az egyiptomi papoktól a római állam s a delosi szentély Isis-papjai is három nemzedéken át töltötték be hivatásukat. Hallunk az egyiptomi Sarapis-hívók közös lakomáiról is, amelyek emlékeztetnek a keresztények *agapéire* (szeretetalakomáira) és hallunk Sarapis *katochosairól*, az Isten szolgálatába szegődötték szerzetesi közösségéről a szentély körül.

De ahogy Demetert és Bacchust nemcsak misztériumaikban, hanem mindenfelé nyilvánosan is tisztelték, úgy Isis és Sarapis templomai sem csak a beavatottaknak álltak nyitva. Így írja le Apuleius Isis fényes körmenetét a Korinthos melletti Kenchraiban, amelyben a város egész lakossága egyenlő örömmel vett részt, bár a laikusok tömege elkülönült a beavatottak és papok seregeitől. De laikusok és beavatottak egyaránt tudták, hogy isteneik egyiptomi istenek, kultuszuk lényege is egyiptomi maradt. A liturgia nyelve néha még a latin Nyugaton is görög, de az istentisztelet legfontosabb szavai a legszentebb egyiptomi nyelven

hangzanak el, hieroglifekkel teleírt papirtekercsről olvassa fel azokat a pap. A mindennapos istentisztelet is — új és fontos jelenség ez a görög és római világban — telve van egyiptomi eredetű szertartásokkal. A reggeli istentisztelet, az *apertio*: az isten felébresztése, feldíszítése s az áldozat bemutatása, lényegében úgy játszódik le, mint évezredekkel ezelőtt a Nílus partjain. Hasonlóképpen a délutáni istentisztelet, melyet a szentély bezárása fejez be.

A mindennapos istentisztelet középpontjában a víz felmutatása állt. A herculaneumi Isis-szentély falfestményén látjuk az egyiptomi módon öltözött, borotváltfejű papot, amint stólájába burkolt kezeivel magasra emeli a szent vizesedényt. Rufinus mondja el, hogy Osiris vizeskancsó formájában győzte le a perzsák istenét, a tüzet — ilyen korsóformájú Osiris-szobrok reánk is maradtak. S a Kapitoliumi Múzeum őrzi a marsmezei Isis-templom egyiptomi stílusú domborművekkel díszített oszlopait, ahol a papok úgy viszik a körmenetben a szent vizesedényt, ahogy azt Apuleius az Isis-körmenetről elmondta. A Magyar Nemzeti Múzeum kincse, az egyedi kancsó, az egyetlen ilyen ránk maradt kultikus edény. A klasszikus görög kultuszokban is fontos volt a víz, mint megtisztító, de Egyiptomban, amely szentbetűnő módon a víznek, a Nílusnak köszönte létét, több és fontosabb annál (a nyugati Isis-szentélyekben is, ha csak lehetett, Nílus-vizet használtak a szertartásokban). A víz a görög bölcsek egyik ősprincipiuma, vízből keletkezett egyiptomi tanítás szerint is a világ. Osiris, a halottak istene, víz által halt halált s azóta vízbe fulladni istennéválást jelentett. Így jutott az istenek közé Antinous, Hadrianus kegyence is. A víz Osiris megnyilvánulása, lényege, mondja a teológia, s az isten misztérium-

játékát Abydosban vizen, hajón adták elő. Itt volt egy földalatti szentély is, amelyet vízzel áraszt-hattak el, úgyhogy csak egy kis sziget, az Osiris-sír szimboluma maradt benne szárazon. Vízzel el-árasztható földalatti helyiségek, kis kamrák a Nyugat szentélyeiből is maradtak ránk, ismerünk ilyet a krétai Gortynból s a pompeji Isis-szentély-ből is.

A Nyugat Isis-szentélyei is a görög és egyip-tomi elemek összeolvadását mutatják. A minta-kép a memphisi és alexandriai Sarapis-templomok lehettek, ezek nem maradtak ránk, de a pompeji Isis-templom jól mutatja ezt a speciális elrendezést. A nélkül, hogy az egyiptomi templomokat utánózni akarták volna, szellemükben ezek a szent-élyek azok rokonai maradtak. A görög stílusban épült cella csak az isten lakása volt, amely előtt a mindennapos szertartás lejátszódott. A lakusokat a cellát körülvevő porticusszal övezett tágas udvar fogadta be. Itt játszódott le a nyilvános istentisz-telet, ahogy ezt a herculaneumi testmenny és Apu-leius leírása igazolja. A szentély mögötti temek-ben viszont a beavatottak gyűltek össze. Lényegé-ben ugyanaz az elrendezés ez, amely Egyiptom templomait is meghatározta, az oszlopoktól öve-zett tágas udvar, az oszlopcsarnok és a szentély hármas felosztása.

A templom papságának szervezetében is görög formák takarták az egyiptomi lényegét. A főpap mellett szolgálatot teljesítő papok funkciója szigorúan meghatározott. A stólisták az istenszobrokat öltöztették, mellettük ott vannak a szent ír-nokok : a hierogrammateusok, az énekesek, zené-szek, templomgondozók, kulcsőrök és a pasto-phorosok, akik a körmenetekben az isten szobrát hordozzák. Az egyes tisztségeket gyakran Eleusis-ből is jólismert nevekkal illetik. A hívek is, akár

Bacchus beavatottai, thiasosokba csoportosulnak. Ezek a csoportok maguk a görög vagy római vallásos társulatok szervezetét mutatják.

A szigorú hierarchia, a hierogrammateus: az egyiptomi *felolvasópap*nak megfelelője és a stólisták árulják el az egyiptomi eredetet. Az írás Egyiptomban mindig vallásos jelentőséggel bírt. Az istenszobor díszítése pedig ott a kultusz fontos cselekménye volt. És ha a görög városokban elő is fordul, hogy egyes papi tisztségeket meghatározott időre választással töltenek be a hívek közül, általában az Isis-kultusz pappjai csak hivatásuknak élő, a világiaktól elkülönülő emberek, kik más hivatalt be nem töltenek s a laikusoktól öltözetükben is különböznek. Ragyogóan fehér, felsőtestüket gyakran meztelenül hagyó vászonruhájuk, gyakori coelibatusuk és közösségi életük a szentély falain belül a hasonló görög és római intézmények ellenére is sajátos egyiptomi jelleget kölcsönzött nekik. Gyakran idegenek, sokszor vérszerint is egyiptomiak, családjukat a hívek teszik; a főpap híveinek atyja. Éppen ezért e papok mindenütt otthon vannak, ahol hívekre találunk.

De éppígy elkülönülnek a hívek, a *szent nép*, a *szent sereg*. Az ő életüket is átalakítja Isis és Szurapis szolgálata. Az elsőrendű papi tisztségek betöltői közülük kerülnek ki — Egyiptomban ősidők óta ismeretes volt a papi tisztséget ideiglenesen viselő laikus papság, az *óra-papok* intézménye — s ekkor fejükre ők is leborotválják s fehér vászonköntöszt öltenek. A nők Isis viseletében jelennek meg, még sírköveiken is. Az ünnepeken a hívek felvonulnak a körmeretben, az egyiptomi ünnepek is ősidők óta a körmeret állott középpontjában. A délutáni litániákon — ősi egyiptomi istentiszteleti forma ez — a hívek kórusban feleltek a pap szavaira. Egynek érzik ma-

gukat egymással és istenükkel, bárhonnan jöjjenek is. Pompeji falkarcolatok mutatják, hogy még a választási küzdelmekben is egységesen támogatják a közjük tartozót. Mikor pompeji falon ezt a bekarcolt választási feliratot olvashatjuk, hogy: «Minden Isis-hívó Cnaeus Helvius Sabīnust kívánja aedilis győnént» — talán egyik okát kapjuk annak az ellentétnek, mely a római állam és a politikailag is szervezkedni akaró Isis-kultusz közt fennállott és az Isis-hívók ellen hozott szigorú rendelkezésekre vezetett.

Sokan az Isis-hívók közül lemondanak a világi életről s a szentély körül telepednek le. Ennek a teljesen az istenségnek szentelt életnek megtaláljuk az előzményeit a klasszikus görög és egyiptomi vallásosságban, de a társadalmat is átalakító tényezővé a hellenisztikus Isis-kultuszban lett.

7. A misztériumbéavatás mindig halál és újjászületés volt: a béavatott meghal az egyik világ számára és újjászületik egy másik számára. Ezt sejtetik, erre mutatnak a béavatás cselekményei, jelvényei és szavai. De ahogyan a szövegekben a klasszikus görög misztériumok béavatási szertartására és az egyiptomi Osiris misztériumokra is csak rejtélyes célzásokat kapunk, úgy a hellenisztikus Isis-misztériumokra vonatkozólag is csak homályos utalásokat ismerünk. Ezek szimbolikus jelképek és cselekmények, félig kimondott szavak, amelyekből csak sejtethetjük, hogy valamennyi Isis és Osiris szenvedéseire vonatkozik. Így pl. a *Chojak* hónapban (december) megtartott ünnepen termőföldből és gabonából Osiris-múmiákat gyúrtak és ezeket vízzel öntözték. A gabona csírázása, a halott testet átverő növényvdész azután egyszerre jelképezte nyilvánvaló módon az isten halott voltát és az élet legyőzhetetlen diadalmát. *Athyr* hónapban (novemberben) a rövidülő nap-

palok idején, amikor a Nílus vízállása csökkenőben volt, a hívek napokon át gyászolták a meghalt Osirist, gyászmenetben vonultak le a Nílushoz — vagy a Tiberishez, magukkal vive a szent edényt. A folyóban a papok vízzel merték tele azt és a nép bánata örömmé vált: «megtaláltuk, együtt örvendezzünk», hirdették, megtalálták Osirist, a Seth-Typhontól megölt és új életre kelt istent.

Nemcsak a nagy ünnepeken, hanem az egyes embert illető beavatások alkalmából is jelmondatok és jelképes cselekedetek álltak a szertartás középpontjában. Az eleusisi mintához való hasonulás itt is nyilvánvaló, de a beavatás eszközeinek hármas tagozódása — a kimondott szavak, bemutatott jelvények és elvégzett cselekmények: legomena, deiknymena, dromena — mélyebb gyökerű. Szükségszerűen ezekben a formákban nyilvánul meg minden szertartás és beavatás. Így az egyiptomi tartalmat a görög külsőségek nem homályosították el. Óegyiptomi beavatási misztériumokról nem vagyunk közelebbről tájékoztatva, mi is csak következtettünk létezésükre, de a császárkori Isis-beavatás egyetlen kimerítőbb emléke, Apuleius regényének, az Aranyszamárnak* megfelelő fejezete elégséges ahhoz, hogy felismerhesük a szertartás mögött rejlő egyiptomi lényegét. Lucius, a beavatandó, átlépi Proserpina küszöbét, éjfélkor látja ragyogni a Napot, az alvilági és égi isteneket közvetlen közelből imádja. Tizenkét öltözetet adnak rá, majd napfölkeltkor a *stola olympicá*val díszítve az Isis-szobor mellé állítják, a hívek mint a Nap képmását — *instar solis* — szemlélik őt. Átlépi Proserpinának, az Alvilág

* A Kr. u. II. századbéli *Apuleius*nak kultúr-örténeti szempontból is nagyérdekességű *Metamorphoses* c. regényét «Aranyszamár» címen Révay József fordította magyarra (Budapest 1924).

Űrnőjének küszöbét : tehát meghal. S az Alvilágban imádja az isteneket. Éjfélkor látja ragyogni a Napot : miként az egyiptomi halottak, ahogyan az *Am Duat*, «Ami az alvilágban van» című könyv fejezetei leírják, résztvesznek a halott Nap éjtszakai alvilági útjában s vele együtt haladnak át az éjtszaka 12 órájának rettenetes birodalmán, úgy Lucius is 12 köpenyt ölt magára. A stola olympica a beteljesülést, az istenné válást jelenti, az újjászületést. Reggel Luciust Isis kultuszszobra mellé helyezik, hiszen meghalt, hiszen Osirisszá vált. Helye ott van Osiris nővére és hitvese, Isis mellett. De Lucius a Nap képmása is, a hajnalban születő Nappal születik újjá ő maga is. Ezer és ezer egyiptomi himnusz és ima írja le a halottak legfőbb kívánsága gyanánt, hogy a Nappal együtt haladhassanak át az éjtszakai Alvilágon és vele együtt, új Nap gyanánt születhessenek újra az égi, a túlvilági örök élet számára.

De mit jelent ez az újjászületés? A számáregény Luciusa marad itt is a vezetőnk. A számárrá vált Lucius történetének az Apuleiust megelőző feldolgozóknál mélyebb háttere, világnézete nem igen van, vagy helyesebben mondva, ez a világnézet nem szándékukból következik. A véletlen okozza náluk az átváltozást és a visszaváltozást, ahogy Fortuna a vezető istensége ennek az istenségtől megfosztott későantik világnak. A véletlen uralma Apuleiusnál is megmarad, az tisztja az ő Luciusát is szerencsétlenségből szerencsétlenségbe, de csak a felett van uralma, aki, mint Lucius, belémerül az aljas vágyakkal teli világba. Aki így él, önmaga veszti el emberi mivoltát, ölti magára a számárnak, azaz Seth-Typhonnak, Isis és Osiris ellenségének alakját. Seth-Typhon a gorosznak, tudatlanságnak és halálnak istene, szent állatának, a számárnak alakját viseli.

Igy nyer Lucius története is szimbolikus értelmet. A rohanó kalandok a typhoni ember mély süllyedését és Fortunának fölötte gyakorolt uralmát mutatják. Ez alól pedig csak egyetlen megváltás lehetséges, az, amelyet Isis hoz Luciusnak. A *felismerés* ez, — a *hit* fogalmát az antik ember nem ismeri — a felismerés hatja át Luciust legmélyebb gyötrelme perceiben, amikor felriad a tengerparton a Hold fölkeltekor. De ez még nem elég. Be kell állni az istennő szent seregébe s akkor ő visszaadja az emberi alakot és életet, de egyúttal magának követeli azt. Megváltja az arra méltót, de a megváltásra méltónak kell lenni. Mert ez az *új*, amit Isis és Sarapis magukkal hoznak: ők urak a sors felett. Nem eszközök a végzet kezében, mint a babilóni és a hellenisztikus görög istenek, nem szolgálai az Anankének, hanem a sors szolgál nekik.

A sors felett való uralmat Isis és Sarapis Egyiptomból hozták magukkal. Asztrológiai munkák innen is maradtak és itt is elterjedt a hellenisztikus időkben a babilóni csillagjóslás, de az egyiptomi sorsfogalom nem a világgépezet mechanikus ereje, vagy a vak véletlen. Az egyiptomiak legfőbb sorsistensége az igazság istennője, *Maat*. Ez a hatalom az, mely az isteneket magukat is fenntartja, amelyből és amely által ők is élnek. Maat, Ré napisten lánya, ott áll atyja bárkájában, hogy annak helyes futását biztosítsa: Maat a világtörvény. Az absztrakcióra kevésbé alkalmas egyiptomi nyelvben az igazságot ugyanaz a szó jelöli, mint a valóságot. A kettő egy és ugyanaz a fogalom. Ezért az erkölcsi ideál Egyiptomban nem az elérhetetlen tökéletesség, amely felé törekszünk, hanem a világtörvény követése, az abszolút szabály, amelynek a földön meg kell valósulnia. A túlvilági ítélőszék (ez a fogalom a görögöktől sem volt idegen) mér-

legén is a halott szívéet teszik az egyik serpenyőbe, a másikba a Maat, az igazság jelét. A mérleg maga is Maat istennővel azonos. S ez a mérleg, valamint az istennő is, azonos avval a mérleggel, amely a Sarkcsillagban és a Göncölszekérben nyilvánul meg láthatóan és a világot egyensúlyban tartja. Akinek élete megfelel a Lét legfőbb elvének, a világot fenntartó törvénynek, az Igazság-Valóságnak, az méltó arra, hogy az istenek körében magasabb létet nyerjen. Aki pedig «könnyűnek talál-tatik», a bűnös, aki megsértette a lét legfőbb törvényét, önmagát ítélte el s a túlvilági szörny testtől-lelkestől széttépi. Ez az egyiptomi etika tartalma, az egyiptomi sors elképzelés. Isis a szövegek szerint azonos ezzel a Maattal, görög és római hívei mint Dikaiosynét (igazságot) tisztelik, körmenetében az igazság jelképét hordozzák körül. Ezért Fortuna ő, vagy Tyche, a *másik* sors, a *vak* Fortuna lábai alatt hever. Végzését Isis megváltoztathatja, amint kihirdette ezt Lucius előtt. Csak aki a bűn oldalára áll, lesz Fortuna martalékává.

Ezért megváltók Isis és Sarapis. Nem nézik részvét nélkül a szenvedők küzdelmeit; hiszen maguk is szenvedők voltak. A szenvedés, megalázás és diadal tette őket az egyiptomiak előtt kedvessé, ezért remélték tőlük még lesújtottságukban is a meghallgatást.

Mit hozott híveinek Sarapis? Mítosz-talan isten, inkább legendák emlékeznek meg róla; ilyen volt a sinopei szobor elszállításáról szóló történet is, amely Alexandriába való jövetelét meséli el. Az a gazdag legerdaszövevény, amely Sarapis körül keletkezett, mind ezt a terjeszkedést hirdeti, az isten csodatetteit dicsőíti. Hasonló csodálatos gyógyulásokról, az emberi nyomorúság legsötétebb mélységeibe beavatkozó isteni gondviselésről szóló legendák (aretalógiák) keletkeztek Dionysossal és

a gyógyító Asklepiossal, az epidaurosi alvilág-istennel kapcsolatban is: a halotti lakomákon is a héroszok hol Asklepios, hol Sarapis képében jelennek meg. Ismerünk hasonló történeteket az óegyiptomi irodalomból is. A *Bentres-sztélé* elmondja, hogy Ámon fia, a jóságos Chonsu isten, miként utazott messze Ázsiába, hogy meggyógyítson egy beteg hercegnőt. A Sarapis-aretalógiák gazdag irodalma így egyszerre volt folytatása görög és egyiptomi hagyománynak.

Akinek nem volna elég e legendáknak az aretalogosok papi testületétől feljegyzett s templomi levéltárakban őrzött, «szavahihető» tanúktól megerősített bizonyosága, azt meggyőzi az istenség maga: a himnuszok, amelyek isteni kinyilatkoztatás gyanánt első személyben mondják el az isten nagyságát és jótéteményeit. Görög vagy latin nyelvük ellenére is meglátszik rajtuk az idegen eredet, sokszor ősi egyiptomi feliratok fordításának mondják magukat. Akár a sajátos görög-egyiptomi művészet, úgy fejlődött ki Isis és Sarapis kultusza körül ez a sajátos himnuszköltészet is. Az egyiptomi himnuszköltészet örökségét szokás látni az említett kinyilatkoztatás-jellegben, de az egyiptomi himnuszok is az istenséghez intézett megszólítások. A Sarapis-himnuszok ősei az egyiptomi templomfeliratok, ahol az istenség valóban *őnmaga* tesz tanúságot nagyságáról és hatalmáról. A himnuszok szófukarsága idegerül hat a görög lírában, de az a szellem, amely létrehozta IV. Amenhophisnek az alkotót a természet szépsége által ünneplő Naphimnusát és az alexandriai költészet hagyományai feloldják néha ezt a komoly ünneplőességet. Nem foglalkozhatunk itt ennek a himnuszköltészetnek problémáival s inkább csak rámutatunk arra is, hogy a propagandát, az isten nagyságának hirdetését szolgálják a papok beszédei,

prédikációi is. Éppen Isis és Sarapis kultuszában jelenik meg először a beszéd az istentisztelet lényeges alkatrésze gyanánt. «Hogy lássák a hitelenek és higgyenek» — ez a beszéd lényege mindig, így szól a pap az Aranyszamár-regényben is a csodálatos visszaváltozás után. A híres szónok, Aelius Aristeides prózai Sarapis-himnusza őrzött meg számunkra egy ilyen prédikációt — feldíszítve a görög szónoki műpróza stílusa és hagyományai szerint, a szónoklat egyetlen lelkes elragadtatás: a Megváltó, az Egyedüli, az emberiség legfőbb jótévője, Sarapis!

8. Ünnepe, csoda, himnusz, prédikáció, mind ezt a térítő tevékenységet szolgálja, amely közös minden misztériumvallásban és amely Isis és Sarapis kultuszának is középponti problémája lett. De a térítő *személyek* szerepét túlbecsülnünk nem szabad. Az egyiptomi istenek kultusza elterjedt ott is, ahová egyiptomiak és egyiptomi görögök alig jutottak el. Talán a térítés nem is volt tudatos, a kultusz mirtegy magától terjedt, hiszen a terjedés lényének alapvető tulajdonsága volt. A térítők vándorló papok, aretalogosok, de elsősorban a hívek maguk, laikusok és beavatottak egyaránt, egyiptomiak, görögök és rómaiak, kereskedők, katonák és tisztviselők — és a barbárok felé a romani/ált provinciák lakói. Talán a kereszténység nyújtja ehhez a térítő tevékenységhez a legjobb párhuzamot, márcsak azért is, mert a kereszténység mellett éppen Isis és Sarapis kultusza volt az, amellyel szemben kezdetben a római állam ellenségesen lépett fel. De a kereszténység párhuzama tévútra vezethet. Államvallássá Isis és Sarapis kultusza sohasem kívánt lenni, Sarapis és Isis beavatottja nem tagadja meg régi istenét. Az *egy Zeus-Sarapis és Sarapis győz* jelszavak, ha ki is emelik az isten nagyságát és kifejezik a beléje vetett bizalmat, nem

jelentenek csatakiáltást a többi istenek felé, mint a kereszténység hasonló jelszavai. Amikor a Sarapis-hívő így kiált fel, *akkor és abból az alkalomból* számára valóban Sarapis az egyetlen, aki számításba jön, de a többi isten létét kétségbevonni nincsen szándékában. *Egy Zeus-Sarapis*, mert egy és ugyanaz Zeus és Sarapis és Dionysos, Hades meg Poseidon, egymással azonos és valamennyi Sarapis megnyilvánulása, de éppen ezért nem csupán Sarapis létezik. És éppen ezért Isis és Sarapis beavatottja, ha a *fokozatos* beavatások útján elérte a tökéletességet, nem zárkozik el a többi istenek elől, hanem még jobban tiszteli őket. Az egyik istenhez való közeledés megnyitja az utat a többi felé. A császárkorban gyakori, hogy Isis beavatottja, sőt papja ugyanakkor Mithras beavatottja, Dionysos thiasosának tagja, avagy Attisnak dendrophorosa, kultusz-szolgája legyen. A misztérium-kultuszok nem voltak egymás riválisai, hanem egymást egylényegűnek érezték, ahogyan már Herodotos egynek érezte Osirist és Dionysost. Megnyilvánulása ez az antik világ egybeolvadásának, beteljesedése annak a folyamatnak, amely a misztériumok terjedését megindította és lehetségessé tette. Éppen ezért a római állam szembenállása és szövetsége Isisszel és Sarapisszal más természetű, mint a kereszténységgel való ellentéte.

A keresztények megtagadták a többi istent és a császárszobor előtt való áldozást. Alapjaiban tagadták meg az antik világképet és így a vele összefüggő római államot. Isis és Sarapis hívei elismerték a többi istent és nemcsak imádkoztak a császárárt — ezt minden kultusz hívei megtették — hanem a császár tisztelete és az egyiptomi isteneké kezdettől fogva találkozásra voltak hivatottak. Kezdetben Róma és Egyiptom szembenállása lehetett az Isis-hívők üldözésének oka. A rivális

állam kultuszának elnyomásával védekeztek annak befolyása ellen. A titkos misztériumforma is, mint Bacchus thiasosainak esetében is történt, felkelte az államhatalom gyereuját. De — s ez a lényeges — egészen más a római állam viselkedése Isisszel és Sarapisszal szemben Róma falain kívül és belül. A városfalon vagy a pomeriumon kívül szabad volt templomot építeni: a város ősi vallásának védelme ez, ami már annyi más keleti, görög, sőt itáliai istennel állította szembe a szenátus urait, még olyanokkal is, kiket más alakban, már évszázadokkal előbb bebocsátottak a Város halmái közé. A hosszú küzdelemben ismét Egyiptom lett a diadalmas. Miután szenátusi határozattal több ízben lerombolták Isis oltárait és szentélyeit, már Caesar állami költségen akart neki templomot emelni. Míg a régi Róma propagálói, Sulla, Augustus és Tiberius ellenségesen viselkednek, addig a világalomról álmodók, Alexandria csodálói, Caesar, Antonius, Caligula, Nero, Domitianus és Caracalla pártolják a Rómában egyre népszerűbbé vált alexandriai istenek kultuszát. Végül is a kutyafejű Anubis «ugatva vesz részt az Olymposiak gyűlésén», avagy, mint Minucius Felix mondja: «Isis és Sarapis hajdan egyiptomi, ma római istenségek.»

Költészetben, tudományban és kereskedelemben Alexandria volt Róma mintaképe, így lett a vallásban is. A Ptolemaiosok udvarának berendezéseit követték sokban a császárok is. A Ptolemaiosokat holtuk után bebalzsamozták s bebalzsamozták Poppaeát, Nero feleségét is. Ez a temetési mód a császárokkal kapcsolatban nem lett általános. A consecratio megkívánta az elégetést, de talán Egyiptom vallásának része volt abban, hogy a II. századtól kezdve abbamaradt a hullaégetés és elterjedt a balzsamozás pogányok és keresztények

közt egyaránt. Claudius leányának, Drusillának születésekor pedig azt mesélték, hogy különös jelek mutatták, hogy a gyermek Juppiter Latinus gyermeke. Felvitték tehát őt a Capitoliumra, Juppiter térdére tették, ahogyan római atya térdére teszi újszülött gyermekét, utána átadták dajkájának, Minervának. Ősi egyiptomi fikció jelenik itt meg: a trónörökös atyja a főisten és dajkái istennők. Egyiptomban utoljára Caesarion születésekor hirdették ki ezt. Claudius kísérlete folytatás nélkül maradt, a királyi gyermeket, mint az isten testszerinti gyermekét felfogni távol állott a római szellemtől és a Köztársaság külsőségeiben megőrzött hagyományaitól. De már Antonius Egyiptomban új Dionysos volt, Nero új Agathodaimon, Commodust pedig az új Heraklesként tisztelték, de nemcsak Egyiptomban, hanem mindenütt. Vespasianus pedig, mielőtt Rómába visszaindult, az alexandriai Serapeumban alszik, így nyer jóslatot és az isten erejével gyógyít bénákat és vakokat. Traianus pénzein Sarapis a hadsereg védője s Hadrianus, aki tiburi villáját kis Egyiptommá varázsolta, a pénzekén Sarapis *synnaos theosa*, azaz közös templomban tisztelt isteni társa. Commodus pénzein Sarapis főpapaként szerepel, állítólag borotvált fejjel vett részt Rómában Isis körmenetein. Az egyiptomiakat Alexandriából kiűző Caracallát a pénzekén Sarapis koszorúzza meg: ő volt az, aki az egyiptomi isteneket a pomoeriumon belül beengedte. Septimius Severus több szobrán mint új Sarapis jelenik meg, a Rómát megújítani vélő Philippus Arabsnak pedig ismét Sarapis a védője.

S a császári példa követésre talál — Alsó-Pannónia legatusa ura üdvéért Sarapishoz fordul. Az Újév napján a nép között kiosztott mézeskalácsok domborművein a császárkultusz jelenete

mellett az egyiptomi istenek képeit látjuk, ilyeneket Pannóniából is ismerünk. Isis, mint Alexandria istennője, a hajózás védőasszonya lett s a Navigium Isidis ünnepét, melyet a téli viharok elültével ültek meg a tengerpart városai, egyesítették a császár és birodalom üdvéért évenként tett nagy közfogadalom, a *Vota Publica* szertartásával. Az uralkodókultusz szövetkezett Isis és Sarapis kultuszával: mindegyik Egyiptom földjének öröksége volt.

Hajdan egyiptomi, most római istenségek. S a római pogányság utolsó harcát már nemcsak Jupiter vagy Victoria, hanem Isis és Sarapis nevében veszi fel a kereszténységgel szemben. Julianus Apostata is Sarapist tiszteli legfőbb istene gyanánt s a Róma-városi pogány előelők, szenátorok a pogányság végső protestálása jeléül évtizedeken át veretik a császárünnepek alkalmából Isis, Sarapis, Harpokrates, Ámon és más egyiptomi istenek képeivel ellátott érmeiket a keresztény császárok alatt. A Nyugat nagyvárosaiban egyiptomi mágiát űött a sötét céljai után törő tömeg, Egyiptomban pedig a keresztények saját népük ősi isteneit vetették máglyára, mint a *hellének* bálványait; hellén itt már pogányt jelentett. Az antik világ egységbeolvadása megtörtént, de akkor már ez az antik világ halott volt.

III. GONDOLAT ÉS MÁGIA.

1. A Székesfehérvári Múzeum egy római dom-
borműve öszvér orrába harapó krokodilust és kro-
kodilus elől fáramászó pygmaeust mutat. (5. kép.)
Ennek a *nilusi jelenetnek* a mintaképeit jól ismerjük
Itália és Afrika mozaikjairól és falfestményeiről, ezek
pedig ma már elveszett alexandriai eredetiek másai.
A Nílusvölgy rajtuk tarka meseország, ahol a
nyüzsgő víziállatok között él a törpe pygmaeusok
kócos, fekete, görbelábú népe sásból font kunyhói-
ban. Mintha az Acheron-part sással benőtt al-
világi tájait vagy a Halottak Könyve egyiptomi
túlvilágának szigeteit látnók.

Az évszázadok óta Egyiptomban lakó és ural-
kodó görögök és rómaiak tudták jól, hogy Egyip-
tomban nincsenek pygmaeusok. A görög *πύγμαιος*
fantázia e szülöttei valahol az Okeanos partján,
a világ szélén, a kutyafejűek és egyszernűek mel-
lett tanyáznak. De már a Kr. e. V. század óta a
vázaképeken egyiptomi jelleget öltenek s később
egyiptomi épületek, állatok is jelzik, hogy hol ke-
resik őket. Lehet, hogy az egyiptomiak törpe is-
tenei, a pataikoszok és a Felső-Nilus fekete törpéi-
ről szóló hírek adták ehhez az ösztönzést. De jel-
lemző ez az elképzelés: a Földközi-tenger vidéké-
nek ez az ősi és fontos országa irreális meseország
színében jelenik meg. Valóban ez a zárkózott és
különös nép és ország sokakra a fordított világ be-
nyomását tette. Herodotos is úgy írja le, hogy az
egyiptomiaknál minden máskép van, mint egyebütt

a Földön. Valahogy az egyiptomiak is így látták: számukra persze az volt kivételes, ami országukon kívül volt. Az Eufratesz nekik a Nagy Fordított, mert a Nílussal ellentétben északról délre folyt. Az esőt pedig az égből alászálló Nílusnak nevezték.

Bolond világgá lett Egyiptom a görögök és rómaiak előtt, ahol a mérges kígyót és a krokodilust imádják, «az istenek a zöldségeskertben teremnek». Halottak gyanánt siratják az isteneket és istenek gyanánt tisztelik a halottakat. A sírok és temetők országa ez, az alexandriai görög-zsidó filozófus Philon szerint a bűnök anyja és az érzékiség kútfeje. Egyiptomba menni a szíriai gnosztikus mandeusok himnusza szerint annyit jelent, mint az alvilág hatalmában sínylődni. A görög legenda szerint itt uralkodott Busiris, aki az idegeneket isteneinek áldozta fel, míg Herakles agyon nem verte őt.

És mégis Herodotos hirdeti, hogy Thales, Solon és más görög bölcsek jártak itt, hogy a papoktól tanuljanak. S itt járt volna, más források szerint Pythagoras, Eudoxos, Xenophanes és Demokritos. A hír szerint itt járt Platon is, aki számára Egyiptom a mintaállam és az egyiptomi művészet az ideál, a folyton változó göröggel szemben az örökkévaló. Így lesz Egyiptom utópisztikus ország, már a teosi Hekataios számára, ilyen Isokrates előtt és ilyennek jelenik meg az Augustus korában ott járt Diodoros műveiben is. Főleg ebben az időben halljuk a hírt, hogy a hellén gondolkodás nagyjai Egyiptomból hozták bölcsességüket. Így lett Egyiptom a bölcsesség hazája, papjainak életformája a megvalósított filozófia és végül — a hermetikuskok szerint — Egyiptom az istenek lakása, viszonyai az égi világ viszonyainak mása.

Busiris történetét az egyiptomiak bizalmatlansága szülte, megértjük a bolond világ hírét is, de

miért származtatták a görögök szellemük legsajátosabb alkotását, a filozófiát egy megvetett barbár nemzettől?

2. A bölcsek egyiptomi utazásáról szóló hírek főként Nagy Sándor utáni időkből származnak, egyidejűek a keleti vallások terjedésével a Nyugaton. A bölcseség eredetét ezidőben más keleti népektől, babilóniaiaktól, hinduktól, sőt barbároktól, thrákoktól és szkítáktól is származtatták. De Herodotos és Isokratés például még a hellenisztikus idők előtt élnek — és sokkal több híradás beszél arról, hogy a bölcseség Egyiptomból származott, mint arról, hogy más nemzetektől tanulták a görögök. Vannak ennek a híradásnak reális alapjai is. Az Egyiptomba először elvetődött görög zsoldosok és kereskedők korában a hellén kultúrát valóban felülmúlta még az egyiptomi — s álmélkodásuk könnyen tradícióvá vált. Az utasok pedig, kik az V. századtól fogva rendszeresen látogatták Egyiptomot, tovább adták a hírt az utánuk következőknek. A római császárkorban éppúgy előzölötték Egyiptomot a turisták, akár napjainkban és falkarcolatokban fejezték ki elragadtatásukat a látottak felett. Az egyiptomiak, idegenvezetők és papok mindent elkövettek, hogy vendégeik csodálkozását növeljék, mesés számokra növelve országuk történetének éveit s hirdették, hogy mindaz, amit a görög kultúra alkotott, Egyiptomból származott. Vigasztalás volt ez egy alávetett nép számára — s az utazók örültek, hogy ismerős nevekkel és fogalmakkal találkozhattak. De nem lehet véletlen azért, hogy a görögök legnagyobb tudományos felfedezései valóban olyanok nevéhez fűződtek — így Pythagoraszhoz és Thaleséhez — kikről a tradíció erősen hirdette, hogy Egyiptomot bejárták. A görög tudománynak pedig éppen Alexandriában bekövetkezett nagy fellendülése való-

színűvé teszi, hogy az egyiptomiak tudástömegének rendszerezői és gyümölcsöztetői a görögök voltak. Ahogy Alexandria művészete olyanná, amilyenné lett, csak Egyiptom földjén lehetett, úgy talán az alexandriai tudományt is élte az egyiptomi forrás. De éppen Platon, ki előtt Egyiptom valóban ideális világ, rámutat arra is, hogy a tudományos igazságért való kutatást a görögök hozták, nem ismerte azt egyetlen nép, az egyiptomiak sem. Világos ebből, hogy az egyiptomi bölcseégről szóló híradásban nem a reális tanítás a lényeges.

A görög filozófia Platon idején fordulópontra érkezett. Továbbhaladni a megkezdett úton a valóságos világkép megtagadását jelentette volna. A görög életérzés ennek ellene mondott. Az istenek létezése *valóság* az antik ember számára, a gondolkozás is világképébe illeszteni igyekezett őket. Voltak, akik előtt az istenek a természeti jelenségek szimbólumává lettek (Plutarchos, Macrobius), mások számára a történelem rég elhúnyt nagyjai (Euhemeros). Másfelől a filozófia lassan maga is vallássá kezdett lenni s törekvése a kozmosz és ember közt keletkezett kettősség áthidalása volt: a késő antik világ törekvése ez az elveszett egység után. Platontól Poseidonioson át az egyiptomi születésű Plotinosig vezetett ez a fejlődés, amely a filozófia célját mindinkább az istenség megismerésében kereste. A filozófia lassan új vallást teremtett és új mítoszt a régiek helyett. A filozófus-iskolák kultuszközösségek színezetét veszik fel s alapítóik — még Epikuros is — hőrszokat megillető tiszteletben részesülnek. A filozófus-tanítás, kivált az újplatonikusoknál, a misztériumokba való beavatás színezetét vette fel, annak kifejezéseit használta. Voltak filozófusok, mint az egyiptomi Ammonios Sakkas, Plotinos mestere, kik titkosnak érzett taní-

tásaikból semmit sem írtak le. És itt találkozunk megint a görög gondolat Egyiptommal. Amikor egy filozófiai iskola vallásos közösség színében szerepel, egy vallásos közösséget könnyen lehet filozófusok testületének tartani. Az egyiptomi papok és beavatottak szemlélődő, közös élete rokonnak látszott a pythagoreusokéval s könnyű volt aprólékos egyezéseket is találni életszabályaik között. Egyes modern tudósok szerint az egyiptomi vallás tanításai annyira határozatlanok, hogy minden filozófiai iskola saját tanításai szerint magyarázhatta azokat. Ez éppen fordítva igaz: minden gondolkodó megtalálta bennük, amit keresett, mert tényleg megvolt bennük. Egyiptom, ez az annyira kollektív társadalom ideáljává lehetett a felszabadt egyéniség által veszélybe sodort görögségnek és rokonává az újra a közösség béklyóiba merevedő késői antikvitásnak. A gondolkozás pedig Egyiptomban sohasem fordult a vallás ellen, hanem megtalálta a módját, hogy kiegyezték vele. Évezredekkel az ión természetfilozófusok előtt a földet, vizet, levegőt s a napot (— tüzet —) ismerték fel az egyiptomiak a négy őselem gyanánt, de mert az absztrakciótól visszariadtak, mitológiájuk megfelelő isteneivel nevezték el őket. Más teória szerint a Bölcsesség — Thot — teremtette a világot négy teremtvő elv segítségével, mégis ezt a négy elvont elvet, az Ősvizet, Örökkévalóságot, Sötétiséget és Elrejtettet nyolc, néha békaformájú férfi- és nőistenségnek képzeltek el. Az utolsó közülük, Ámon, pedig Pantheonjuk királyává lett. Az egyiptomi mitológia istenei az aranykorban uralkodtak mint királyok — csoda-e, ha az *euhemerizmus* Egyiptom földjén virult? Az epikureusok megtalálták az egyiptomi vallásos iratokban a túlvilág-elképzelések hiúságának és az élet élvezésének tanítását. A sztoikusok etikájukat pedig rokonnak

ismerték fel a *Maat* dogmájával: ahogyan a sztoikus kötelességének érezte a világtörvény szerint élni, úgy kellett az egyiptomi életének, amint láttuk, a világot fenntartó törvénynek, a *Maat*-elvnek megfelelnie. S a *Maat*-elv szerint is, akár a sztoikus tanítás szerint, az ember cselekedetei vagy jók, vagy rosszak, átmenetek elismerése nélkül. Így, ha Plutarchos *Isis* könyvében — ennek forrása a görög műveltségű egyiptomi pap, Manetho (aki megírta görögül hazája történetét is) műve — lépten-nyomon görög nézeteket vélünk felfedezni egyiptomi elképzeléseként előadva, nem tudhatjuk, a görög beszél-e így, aki ismeri Egyiptomot, vagy a görög műveltségű egyiptomi-e, vagy pedig valóban ősi egyiptomi gondolatok-e ezek görög formában előadva. A görögök és rómaiak felismerték az egyiptomiak tanításában saját gondolataikat, harmonikus egységbe olvadva egy évezredes vallás biztos hagyományával, megtalálták a vallás, világkép és gondolkodás egységét, amelyet helyreállítani gondolkozóik oly hiába törekedtek. Ez az egyiptomi bölcsesség tanításának igazi alapja — az antik világ egységbeolvadásának tünete is.

3. Platontól fogva a filozófia fő törekvésévé vált a legfőbb principiummal, a *Jó*-val, ahogyan Platon, ill. az *Egy*-gyel, ahogyan Philon vagy Plotinos nevezi, való egyesülés. Ez a *Jó*, vagy *Egy* pedig az istenség. Természetes folyamat tehát, hogy a filozófiai nyelv a misztériumokhoz közeledik s hogy az *Egy*-gyel való egyesülés a beavatás, a vízió jellegét ölti magára. Már Philonnál a vágy útján támadt intuíció vezet ehhez, nála a háttérben talán még az egyiptomi zsidó esszénusok és terapeuták kultuszai állnak, ahogy az *Egy* is nála a zsidó istenfogalom közelítése a platonai elképzeléshez. Az újplatonikus iskola megalapítójánál, Plotinosnál az egyesülés titokzatos elragadtatás

következménye, belső kontempláció. Plotinos az Egy-gyel való szembenállást tudatosan a szentélyben lejátszódó folyamathoz hasonlítja, amikor a beavatott egyedül szemtől-szemben áll az istenséggel, aki teljes fényében mutatkozik meg neki. Plotinos itt az Isis-misztériumokra gondol, ezeket ő már hazájából, Egyiptomból jól ismerte, a Marsmezei Isis templomnak gyakori vendége volt, ez volt szerinte az egyetlen tiszta hely az Urbs területén. Egyiptomban és a Nyugat Isis templomaiban valóban gyakori volt a vízió, amikor a szentélybe bezárkózott és bőjtölő (— a bőjtölést és megtartóztatást Plotinos is sokra tartja —) beavatott előtt fényességében jelenik meg a szentély ura. Az efféle jelenségek szolgáltattak még Tiberius alatt alkalmat a híres Anubis-botránnyra, — amikor egy megvesztegetett pap segítségével Anubis alakjában közeledett egy udvarló egy Isis-hívó matrónához — amely az Isis-hívók üldözéséhez vezetett. Plotinos szerint az istenség mint fény jelenik meg és *hang nélkül*, csendben imádja őt a hívő. A plotinosi istenfogalom (az Egy) végtelen, meghatározhatatlan és ábrázolhatatlan. Ez sem idegen Egyiptom gondolkozóitól. Évezredek óta élt ott az elképzelés, hogy, mint a plotinosi Egy a világ és az istenek felett, úgy áll egy istenség az istenek felett. Ezt névvel soha meg nem nevezték, csak az Isten, Nagy Isten vagy Egyetlen címén szólították s a Pantheon névvel nevezett alakjait megnyilvánulása gyanánt fogták fel. A teológia a nagy istenek, elsősorban a Napisten alakjából vonta el a Nagy Isten fogalmát. De akár ez a Nagy Isten, akár névvel nevezett isten szerepeljen a világ teremtmője gyanánt, a teremtmést gyakran nem mítikus formában, — amilyen az isten felmerülése lótusz-bimbóban az ősvizekből, vagy az ég és föld szétválasztása a levegőisten által — hanem olyan mó-

don képzelték el, amelynek eredete már inkább filozófiai jellegű. Az isten szívében életrekelt a gondolat, szájával kimondta azt, kimondta nevét az isteneknek, akiknek összesége alkotja a világot. A szívben lakozó gondolat: ez *Szia* istenség, a Felismerés, görög szóval a *Nus* (νοῦς); a nyelven keletkezett istenség a *Hu*, a Szó, görögül a *Logos* (λόγος). Ez a két isten teremt tulajdonképpen, a főisten a teremtésben tevékenyen nem vesz részt.

Hasonlóképpen marad távol a teremtéstől az Egy a Platon utáni filozófiában is, helyette teremt a Logos. Nem lehet feladatunk e sokat vitatott fogalom meghatározása. Már Herakleitosnál a józan ész, a Világtörvény, a Világértelem, Parmenidesnél pedig a Logos birodalma a tiszta gondolat világában, a jelenségek látszatvilága felett van, a sztoikusoknál viszont a Logos az a kozmikus erő, mely az életnek magának is eredete és minden életet létrehoz. De a Logos alapértelme mindenkör a kimondott szó, az Ige (Verbum) marad.

Philonnál a Logos foglalja magában a platoni ideák világát, amelyek megfelelnek itt az egyiptomi teremteselképzelés világot képező isteneinek. A philoni Logosnak két formája van: belülható és megnyilvánuló, az első az isteni gondolat, a Nus, a másik a kimondott szó, a tulajdonképpeni Logos. Plotinos szerint is minden az Egy-től nyeri eredetét, de az Egy a teremtésbe bele nem avatkozik, az igazi teremtő a Nus, az ideák a Nus gondolatai.

Messzire vezetne minket a görög Logos-fogalom története Herakleitostól Szent János evangelistáig és tovább. S tévedés lenne arra gondolnunk, hogy Philon vagy Plotinos tanításait az egyiptomi teremtes-elképzeléshől vezessük le. Ennek legrégibb emléke a 2900 körül Kr. e. keletkezett ú. n. Memphisi Teológia dramatikus misztérium-szövege, a legfiatalabb Ptolemaios-kori templom-

felirat. A görög gondolat fejlődése a görög filozófia történetéből érthető. De a philoni és plotinosi Nus és Logos-fogalom hasonlósága a Hu-hoz és S íá-hoz a kor gondolkozóinak is feltűnhetett. Értethető tehát, ha Plotinos tanítványai, Porphyrios és Iamblichos, egyiptomi papok szájába adták tanításukat.

4. A legfőbb istennel való egyesülés a misztikus szemlélet útján középponti szerepet játszik a *hermetikusan iratokban* is. Ez a Kr. u. századokban felburjánzó, a vallás és filozófia határán álló irodalom sajátos nyelvet és kifejezési módot teremtett. Azt a szellemi légkört mutatja, amelyben a görög filozófiától és keleti kultuszoktól áthatott tömegek éltek. A misztériumszínezetet ezek az iratok is megőrzik. Egy, a közvetlen élménytől eltávolodott könyvmisztika ez, és a filozófia élő folyamától elszakadt könyvbölcsekedés, következménye annak az alexandriai könyvkultúrának, amely ismét csak Egyiptom földjén virágzott ki, amikor az évezredes egyiptomi könyvkultúra találkozott a könyvkultúrává vált görög műveltséggel. A hermetikus iratokat Hermesnek tulajdonítják, de ez a Hermes már nem a görög isten, hanem *Hermes Trismegistos*, a háromszor nagy, az egyiptomi *Thot*, a bölcsesség és írás istene. A Hermesszel egybeolvadt Thot kultuszát ismerjük a görögök és rómaiak köréből is, a művészeti ábrázolásokban a görög Hermestől megkülönbözteti őt a toll a homlokán és papírusztekercs a kezében. Thot neve is megjelenik az iratokban, de itt Hermes Trismegistos fiát jelöli. Rajta kívül Asklepios, Chnum vagy Ámon azok, akik Hermes Trismegistostól a tanítást nyerik: Hermes itt maga is a beavatást nyert és a tudást közvetítő szerepét játssza, a legfőbb isten a névvel nem nevezett vagy az emberek pásztorának, *Poimandresnek* mondott értelem, a Nus.

Görög- és latinnyelvű ez az irodalom, képzeleti a pythagoreusokra, a platonai filozófiára és a Sztoára mennek vissza, de Egyiptomban keletkezett, egyiptominak kíván látszani és egyiptomi vallásos elemekkel van átszőve. Jellemző ez a helyzet: a görög gondolatok egyiptomi istenek kinyilatkoztatása gyanánt vannak előadva. Formájuk a platonai dialógus, de dialógus volt az egyiptomi Halottak Könyvének gyakori formája is. Ugyancsak a Halottak Könyvében találjuk meg a hermetikus iratokra jellemző allegorikus misztikát is. Az istenségnek szavak nélküli imádása, amelyet már az újplatonikusokkal kapcsolatban is megismertünk, az egyiptomiak szerint is a legmagasabb fokú és az istenhez legméltóbb volt. A szó által való teremtés tanítása, a világ keletkezéséről való különféle teóriák, víziók és különösen az alvilág-járások azok, amelyek ebbe az irodalomba az egyiptomiaktól kerültek át, így az alvilági utazások a késő-egyiptomi irodalom legkiválóbb alkotásából, a már említett démotikus nyelvű Szetna regényből. A hermetikus iratok szerint a legfőbb isten önmagától keletkezik, önmagát teremti, egykor, most és mindörökké: az egyiptomi istenség is *«önmagától keletkező»*. Amikor az isten teremt, mondják a hermetikusok, tulajdonképpen önmagát teremti, mert minden dolog az isten része, nincsen semmi, ami ne isten lenne, isten minden. A hermetikusoknak ez a panteisztikus színezetű felfogása megvan már Platon Timaiosában, de benne foglaltatik az egyiptomi teremtéselképzelésben is: a teremtéskor az istenség megteremti tagjait, ezek az istenek, akiknek összessége alkotja a világot.

Manetho szerint maga Hermes írta egy oszlopra hieroglifákkal ezt a szent tanítást. A hermetikus iratok maguk is nagyon hangsúlyozzák az egyiptomi eredetet. Asklepios hiábavalónak nevezi

bennük a görög filozófiát, a bölcsesség hazája Egyiptom, a Szent Ország, az egyiptomiak minden ember fölött valók, mert Egyiptom a világ szíve, lélek helye, ahol az emberiség jótevője, Osiris uralkodott.

5. Ezek az egyiptomi elemek a hermetikus iratokban és rokon irodalomban nemcsak görög gondolatokkal, hanem perzsa dualizmussal és fény-misztikával is keverednek. A tudomány asztrológiával és a mágia határán álló nézetekkel, az eksztázis és víziók pedig logikus gondolkozással olvadnak össze. Az egésznek egységet a szemlélet és előadásmód biztosít. A különféle elemek egymás mellett állása a hermetikus iratok legfőbb egyiptomi öröksége. Az egyiptomi gondolkodásmód eltért a görögötől, amely a mi gondolkodásunknak is öse. Az egyiptomi a dolgokat sohasem foglalta az emberre vonatkoztatott logikus egységbe, hanem azokat — a gondolkozótól mintegy függetlenül — a jelenségek síkján kapcsolta össze. Az egyiptomi iratokban is különféle jellegű és természetű elképzelések, amelyek egymást kizárni látszanak, állhatnak egységben egymás mellett. Az egyiptomi mítosz számára például az Ég és Föld teremtetője, fenntartója a Nap és mégis azt mondják róla, hogy az Ég és Föld elválásából született, meghal minden este, és újraszületik reggel Égtől és Földtől a horizonton. Egymást kizáró képzetek ezek, de a jelenségek síkján tekintve, mindkettő igaz. Természettudomány, vallás, mágia és mítosz ezért fordulhatnak elő együtt és egyszerre. Ebből a szempontból tekintve a hermetikus iratok és a rokon irodalom valóban az egyiptomi gondolkodásból származók, az egyiptomi gondolkodás diadalmát jelentik a görög felett. A mítikus-mágikus szemlélet újra diadalmaskodott a logikussal szemben, ahogy a későantik művészetben is a perspek-

tivikus ábrázolást újra felváltja a perspektívátlan síkszerű.

6. Az a vallásos mozgalom is, amelyet gnózis néven ismerünk, s amely a Kr. utáni századokban Keletről haladva Nyugat felé a kereszténységgel is sokszorosán érintkezett, ebből a szemléletből született. A gnosztikus spekuláció is, akár a hermetikus irodalom, a görög filozófia és keleti vallásosság kiegyenlítésére törekedett, azaz helyesebben benne a *spekuláció* lett *mítosz*. Egységesen jellemezni a gnózist nagyon nehéz. Ahány gnosztikus iskolaalapító, annyi a gnosztikus rendszer is, amelyeket a kereszténységhez való közeledés formál át és idővel egyre bonyolultabbá válnak. Világnézetük alapja a perzsa dualizmus, az anyag és szellem teljes elválasztása, ezért a gnosztikus isten (az Egy vagy Atya, Patér) a teremtésben részt nem vehet, a teremtés az Egy mellett álló, az anyagba lebukott istennő, az Anya vagy Bölcsesség (Méter, Sophía) műve. Ettől származik a világ sorsát intéző hét gonosz istenség (planéta-istenek), akiknek élén Jaldabaoth vagy Szabaoth, az ószövetség istene, a *demiurgos*, a Méter fia áll. Az ember lelkénél fogva a szellemi világba tartozik, célja és kötelessége a rossz anyagból kiszabadulva oda visszatérni. Ebben a Megváltó segíti, ilyen a Sophía, vagy az Ősember, akik a világ teremtetésekor az anyagba lezuhantak, de onnan kiszabadultak. A megváltás útja a felismerés, tudás : gnózis. A gnózis egyesülés a misztikus kontempláció útján istennel.

Ezt a misztikus kontemplációt Egyiptomból és a vele érintkező szellemi mozgalmakból is megismertük és magának a *felismerésnek* fogalma sem idegen az egyiptomiaktól, mint a Halottak Könyve mondja, az egyiptomi is ismeri az ő isteneit. A gnosztikus rendszerben mégis lényegében kevés

az egyiptomi elem. A rendszert kísérő és színező jelenségekben viszont annál több egyiptomi gondolatot és elképzelést találunk. Így például a gnosztikusok szerint a mennybe tartó lelket démonok fenyegetik és amulettek védik meg tőlük. Démonok fenyegetik és amulettek védik a halál utáni ítéletre menő egyiptomit is. A gnosztikus amulettek és imák, valamint az alsóbbrendű istenek és démonok külső megjelenésükben is az egyiptomi elképzelések másai.

A gnosztikus tanok és az egyiptomi vallás érintkezésének, egyúttal annak a szellemi kozmopolitizmusnak, amely a későantik világot jellemzi, legérdekesebb példáját a *sethianusok* szektája mutatja. A sethianusok nevüket Ádám fiáról, *Sethről* nyerték, aki a Megváltó szerepét játszotta számukra. Ez a szekta főként Egyiptomban virágzott, így érthető, ha ezt a Sethet az egyiptomi Seth-Typhon istennel hozták összefüggésbe. Seth-Typhon, aki Egyiptomban eredetileg hatalmas és tisztelt isten volt, megvetetté és gyűlöltté lett lassan, mint Osirisnak, a jó istennek — kinek történetét már megismertük — gyilkosa.

Valósággal az ördög szerepét töltötte be, az egyiptomi szövegek úgy is nevezik őt, mint zsidók és keresztények az ördögöt, Vádlónak (Sátán), azaz Diabolosnak. Seth kultusza így az Osiris-kultusz antithesisévé lett, istentiszteletei az Osiris-kultusz fekete-miséinek színezetét vették fel. Hívei számára Seth lett a nagy, a leghatalmasabb, az erős Typhon, s hívei főként azok, kik sötét céljaik elérése végett a mágia eszközeihez folyamodtak. Szerintük — és ezt a felfogást a keresztény egyházatyák is ismerik, — Seth joggal ölte meg Osirist. Az Osiris-mítosz szerint ugyanis Osiris egyszer tévedésből közeledett Isis helyett nővéréhez, Nephthyshez, Seth feleségéhez, ahogyan — miként

Plutarchos mondja — a Nílus nagy áradása is megtermékenyíti néha a sivatagot. Így született Anubis, a halottak sakálfejű vezetője. A Seth-hívők ebben szándékos házasságtörést láttak, vagy azt is mesélték, hogy Isis is Sethnek a felesége és szövetségese volt. Egyiptomi varázspapíruszokon láthatjuk, amint a számárfejű Seth és Isis korbáccsal fenyegetik együtt a földön fekvő Osirist. Az aquincumi Pacatus fazekas *terra-sigillata* tálain a számárfejű, pálmaágot tartó Seth alakja mellett ott van a magasfejdíszű Isisé, mint egy egyiptomi eredetű szekta rejtett kultuszának egyetlen emléke. A szerte a Római Birodalom területén mindenfelé megtalálható számárfejű istenséget mutató emlékek a Seth-Typhon tisztelőinek hagyatékai. Említsük meg közülük azt a sokat vitatott falkarcolatot, amely a Palatinuson került elő (ma a római Museo Nazionale-ban őrzik). Keresztrefeszített számárfejű alakot ábrázol ez, mellette ifjút, aki kezét imára emeli keresztre feszített istenéhez, alul a görög felirat: «Alexamenos imádja istenét».

Ebben a «gúnykeresztben» sokan a keresztények kicsúfolását látják, más, talán valószínűbb magyarázat szerint azonban itt is a Seth-hívők hagyták hátra tanúságukat. Egyiptomi ábrázolások mutatják a kíncölöphöz kötött számárfejű Sethet, amint Horus éles késekkel közeledik feléje, hogy bosszút álljon atyjának, Osirisnak meggyilkolása és szétdarabolása miatt. A Seth-hívők számára természetesen ez a jelenet az isten mártíriumát jelentette, a Megváltóét, mert az ő Megváltójuk Seth volt, ahogy az Isis-hívők Megváltója Osiris vagy Sarapis.

És itt találkozunk megint a gnosztikus sethianusok szektájával. Seth, Ádám fia, az ő Megváltójuk, mint említettük, összefüggésbe került Seth-Typhonnal. Seth-Typhon ősidők óta vonatkozá-

sokkal bírt a szíriai népek felé. Az egyiptomiak szerint Seth, a pusztítás istene, istene volt a beduinoknak és az Egyiptomot fenyegető ázsiai népeknek is. A zsidók istenét is Seth-tel hozták összefüggésbe, a Seth-től származtatták a zsidó népet. Ezt a hagyományt Plutarchos őrizte meg számunkra. Eszerint Seth az atyját megbosszuló Horus elől Palesztinába menekült és ott születtek gyermekei, Judaios és Hierosolymos (a. m. Jeruzsálemi). A bibliai elbeszélés szerint Ádám fia, Seth volt a zsidók őse. Így olvadt össze a jámboréletű Seth ősatya a démoni Séth-tel. Így került Seth-Typhon összefüggésbe magával Jézussal is: a gnosztikus szekta az ő Megváltóját azonosnak tartotta a keresztények Megváltójával s a kínzó-cölöpre, a palatinusi falkarcolatokon a keresztre kötött Seth így valóban a keresztre feszített Krisztus torz másává lehetett.

7. Seth, mint mondtuk, a mágia nagy istene volt. A mágia és asztrológia uralkodó tanai a Krisztus születése körüli századoknak. A széles tömegek világnézetének alapját nem a filozófia és nem a misztériumok, hanem a mágia és asztrológia adták. Ezeknek még a legmagasabb rétegekben is voltak híveik. Az a hit, hogy a csillagok elárulják a jövőt és az az elképzelés, hogy a mágia titokzatos eszközeivel az ember elérheti célját, védekezhet a kozmikus mechanizmus, a Végzet vak hatalmával szemben, olyan régi és általános, mint maga az emberiség, de a világnézet alapját tevő *rendszerre* Babilóniában lett. Bábelben váltak először az istenek egy mechanikus világgépezetnek — amelyet az ég mozgásáról olvashatott le az ember — szolgálivá, ezt a világgépezetet csak a mágia eszközei befolyásolhatták. Amikor a hellenisztikus századokban a görög világ fölött is az Ananke és a Tyche, a megismerélyesített Fatum és Fortuna uralkodott, kik-

nek törvényei alól sem emberek, sem istenek nem vonhatták magukat ki, áramlott Nyugatra a babilóni asztrológia. Az asztrológusokat — mesterségük eredetét jelezve — Rómában mindvégig *chaldaeusoknak* nevezték. De mint minden tudomány és bölcsesség ezidőben, az asztrológia is egyiptomi színezetet nyert. Nem is ok nélkül, mert az egyiptomiak is híres csillagászok voltak s a csillagjóslás, a kedvező és szerencsétlen napok megállapítása a csillagállás alapján — talán mezopotámiai befolyásra — Egyiptomban az Újbírodalom óta ismeretes.

A Julius Caesar-féle naptárreform végeredményben az egyiptomi időszámításon, az ősidők óta ismert $365 \frac{1}{4}$ napos éven alapult. Igaz ugyan, hogy éppen Egyiptomban, még a Ptolemaiosok ilyen irányú törekvései ellenére sem tudta ez a tudományos pontosságú év a pontatlan, ú. n. mozgóévet a használatból kiszorítani. A csillagjóslás pontos tudományos rendszerének ez a $365 \frac{1}{4}$ napos évszámítás mindenesetre jól kezelhető alapot adott. Az asztrológiában nagy szerepet játszott a *36 dekan csillag*, azaz a 10 napos egyiptomi hetek élén álló vezércsillag. Így érthetjük, ha az asztrológusok tanításait Nechepso mesés egyiptomi király udvari bölcsének, Petosirisnek állítólagos műveiből származtatták.

A Nyugaton elterjedt mágia forrásai még összetettebbek. A név maga perzsa eredetű. A mágusok Perzsiában eredetileg *pápi* testületet jelentettek. A perzsa dualizmus, mely a természetfölötti lényeket szigorúan elválasztotta jók és gonoszok hierarchiába sorolt csoportjaira, a mágiának szilárd rendszert nyújtott. A görög költészet és filozófia ismeri már Hesiodos és Thales óta az istenek és a halandók között álló védő és ártó démonok kategóriáját. A görög mágia hazájának Thessalia számított.

De a hellenisztikus mágia igazi forrása Egyiptom maradt. Egyiptomban a mágia kezdettől fogva elválaszthatatlan a vallástól, a halotti szertartások és a kultikus cselekmények nagyrésze mágikus jellegű. Az istenek és a király varázserejüknél fogva uralkodnak s varázsereje lehet mindennek és mindenkinek. Így a varázserő ellen való védekezés eszköze is mindenféle tárgy és személy lehet, csak megfelelő ismeret kell hozzá. Merikaré király Kr. e. 2300 körül leírt intelmei szerint a mágiát az istenek adták az embernek védelem gyanánt. Mágiaival élnek maguk az istenek is. Különösen Isis számított nagy varázslónőnek. Varázserejével szerezte meg Ré-től, a Napistentől a világalalmat egy legenda szerint, varázserejével keltette túlvilági létre a megölt Osirist, — az Osirison végrehajtott szertartások lettek a balzsamozási szertartások mintájává — és varázserejével védte meg Osiris halála után született fiát, Horust gonosz nagybátyja: Seth, tűzvész, mérgeskígyók, vadállatok ellen. Az ú. n. Metternich-sztélé mondja el, miként mentette meg az istennő fiát és a történetekhez részletes varázsrecepteket is csatol. Az egyiptomi orvostudósok a mágikus eszközöket is igénybe vették, mágikus formulák közé rejtve a tudományuk által megtalált hatásos gyógyeszközöket. S mágikus formulák és amulettek védték az ítéletre menő halottat Seth cinkosai, a gonosz démonok ellen.

A hellenisztikus kor mágiájának ez az egyiptomi mágia szolgál alapjául. Egyiptomból maradtak ránk azok a terjedelmes, nagyrészt görög, kismérvben kopt nyelvű mágikus recepteket tartalmazó papírsztekercsek, amelyekből az antik mágiára vonatkozó legfontosabb ismereteinket merítjük. Bennük görög, perzsa, egyiptomi és zsidó vallás keveredik mágiával, mítoszok, istentiszteletből származó liturgiák,

misztériumbeavatási szertartások a világ terem-
tésére vonatkozó elméletekkel. A démonok és is-
tenek rendszerbe foglalt óriási tömege uralkodik
ebben az *átmeneti világban*, amelynek görög rész-
ről a platoni idea-tan adott filozófiai megalapozást.
A hatást az istenek titkos nevei, varázsszavak és
varázsjelek biztosítják s az eljárások bonyolult volta
teszi nélkülözhetetlenné a varázslót. A cél ezernyi,
jó és rossz, ártatlan és iszonyú : szerelem megszer-
zése, jövő kikutatása, ellenfél megsemmisítése stb.
Az eszközök is ennyifélék : csésze vízre öntött olaj
(ez mutatja meg a jövőt), különféle növények, ma-
darak, komplikált kenőcsök, megölt csecsemők...
«Vegyél egy kandurt, csinálj belőle *megdicsőültet*»
(ez a szó egyiptomi nyelven van mondva) — azaz
fojtsd vízbe, mint Osirist. S akkor ez az Osiris-
Kandur hatalmas istenség lesz, s segítségedre fog
sietni. «Hatalmas macskaarcú isten... tedd meg
ezt és ezt, hatalmas Seth-Typhon, cselekedj jog
és igazság ellenére erőd által és semmisítsd meg
ezt és ezt.» Az Osiris-Kandur itt már Seth-Typhon
lett, ez pedig Mithras és ezerféle más isten, a
Typhon-Pantheos. S a varázsnevek közül, melyek-
kel Typhont illetik, a leggyakoribb Jo vagy Jaó.
Joggal sejtettek a kutatók e számárordításra emlé-
keztető név mögött az ószövetségi Jahvé nevére
való célzást. Bevonul ide majd az egész ószövet-
ség : Ábrahám, a pátriárkák és angyalok, mint dé-
monok s nem marad ki Jézus Krisztus se közülük.

A varázspapíruszokból megismert mágiát Egyip-
tomon kívül is űzték. Különösen elterjedt volt a
defixiós táblák készítése. Kis ólomtáblákra — az
ólom hideg, mint a halott és nehéz, mint a szélütött
tag — ráírták az elátkozott nevét és az átokformu-
lát, s rárajzolták varázsszöveg és egyiptomi varázs-
nevek — Jaó stb. — kíséretében a nagy Varázs-
istent, sírba rejtették az Alvilágiaknak szóló üzenet

gyanánt. Karthágóból és máshonnan, főleg Rómából maradtak ilyenek ránk, ahol például kocsi-versenyzők kívánták így a nyaktörést versenytársaiknak. De jutottak ránk ilyenek Pannóniából is. S az egyiptomi démonalakokkal és varázsszavakkal ellátott Abraxas-amulettek és ezüstlapok is ismeretesek Pannóniából.

Az antik világ egységbeolvadása itt is megtörtént. Egyiptom gondolata itt is diadalmaskodott. A legalsó és legmagasabb rétegben egyaránt, filozófiában és mágiaiban egyként. De a legmagasabb nem volt messze már ekkor a legalacsonyabbtól sem. A mágia érintkezett a misztériumkultuszokkal, mert a mágikus szertartás, a recept közlése, a misztériumbeavatás színét ölti magára. S a mágia érintkezik a filozófiával is. Az eksztatikus víziót elővarázsoló, az istenekkel összeköttetést teremtő *theurgost* éppúgy filozófusnak tekintik, akár a misztérium-papot, s a filozófia theurgiává változott.

Az alacsonyrendű mágiát üldözte az állam és később az egyház. Akiket üzésén értek, azokat kereszthalállal büntették. Ismeretes az a hajsza, amelyet a keresztények a varázskönyvek után indítottak. S mágikus könyvnek számított minden olyan papírusz, amelyen ismeretlen írás állt. A hieroglif és démotikus írással ellátott papírusztekercsek nagy tömege pusztulhatott el ekkor, talán az egyiptomi kultúra sok kincse is.

De míg a görög-római kultúra sohasem szűnt meg hatni és mintakép maradt, melyhez újra és újra visszatért az európai ember, az egyiptomi kultúrának nem volt renaissancea. Az egyiptomi kultúra a vallással elválaszthatatlan szövetségben állt és az ősi vallással együtt folytatás nélkül elveszett. Túlságosan is nagy volt az ellentét az új vallás, a kereszténység és a pogányság archetípusává vált egyiptomi vallás és világnézet között. Egyiptomba

a kereszténység a görögök felől jött és a legalsóbb rétegeket hódította meg először. A kopt nyelvben hiába keressük a régi egyiptomi műveltség nyomait, a szellemi életre vonatkozó régi egyiptomi szavakat és fogalmakat felváltották a görög kölcsönszavak. És amikor atripei Senute apát a Kr. u. V. században megtisztította a kopt nyelvet, ez a megújult nyelv már a középkor kultúráját hordozta, ahogy a középkor művészetének előfutára az antik, egyiptomi művészettel közösséget alig mutató kopt művészet is. De a görögök és egyiptomiak küzdelme nem fejeződött be a kereszténység diadalával. Folytatódott a kopt egyház küzdelmében a bizánci egyház és államhatalom ellen. Ez a harc tette lehetővé, hogy Kr. u. 641-ben az arab Amr ibn el Asz elfoglalja Egyiptomot.

És ahogy Hermes Trismegistos könyveiben megjósolta Isis, az istenség elhagyta e földet és visszatért az égbe. Idegenek töltötték meg az országot s tilos volt ott a régi vallás s törvény tiltotta az istenek kultuszát. A templomok és szentélyek által megszentelt földön csak a régi halottak sírjai maradtak. Nem maradt más Egyiptom szent tanításából, csak kósza hír.

---

2. kép. Anubis-relief. Mészkö, Szombathelyi Múzeum.

3. kép. Harpokrates. Bronz.
Zágrábi Nemzeti Múzeum.

4. kép. Egyedi kancsó. Bronz.
Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum.

5. kép. Nílushi jelenet. Mészkörelief. Székesfehérvári Múzeum.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ.

ÁLTALÁNOS JELLEGŰ MUNKÁK.

ANRICH G.: Die antiken Mysterienreligionen 1894.
BIRT Th.: Alexander der Grosse und das Weltgriechentum 1924.

BOUCHÉ-LECLERQ A.: Histoire des Lagides 1903.

BREASTED J. H.: Geschichte Ägyptens, Phaidon Verlag 1936.

BRUGSCH H.: Religion und Mythologie der Ägypter 1884.

CUMONT F.: Les religions orientales dans le paganisme romain⁴ 1929.

DROYSEN J. G.: Geschichte des Hellenismus² I—III. 1877—78.

E. DRIOTON—J. VANDIER: Égypte. «Klio.» 1938.

ERMAN A.: Die Religion der Ägypter³ 1934.

ERMAN A.—RANKE H.: Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum 1924.

GRESSMANN A.: Die orientalischen Religionen im hellenistisch-römischen Zeitalter 1930.

HOPFNER: Fontes Historiae Religionis Aegyptiacae, 1922-től.

KAERST J.: Geschichte des Hellenismus 1917—1926.

KERÉNYI K.: Die antike Religion. 1940.

KEES H.: Ägypten. Handbuch der Altertumswissenschaft III. I. 3. I. 1933.

KEES H.: Götterglaube im alten Ägypten. Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft 45. 1941.

MAHLER Ede: Ókori Egyiptom 1909.

MITTEIS L.—WILCKEN U.: Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I. 1912.

MORAVCSIK GYULA: A papiruszok világából. A Parthenon kétnyelvű klasszikusai 1942.

MORET A.: Le Nil et la civilisation égyptienne, Bibliothèque de synthèse historique 1926.

NILSSON M. P.: Geschichte der griechischen Religion. Handbuch der Altertumswissenschaft V. 2. 1, 1941.

OTTO W.: Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten I.—II. 1905—8.

OTTO W. F.: Götter Griechenlands.² 1934.

ROSTOVITZEFF M.: The Ptolemaic Egypt. Cambridge Ancient History VII. 1929.

SCHAEFER H.: Von ägyptischer Kunst³ 1930.

SCHARFF A.: Ägypten. Handbuch der Archäologie. Handbuch der Altertumswissenschaft 1939.

SCHUBART W.: Einführung in die Papyruskunde 1918.

SCHUBART W.: Die Griechen in Ägypten. Beihefte zum «Alten Orient» 10. 1927.

SIEGLIN E.: Expedition Ernst Sieglin. 1908 óta.

WENDLAND P.: Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum² 1912.

A RÉSZLETKUTATÁSRA VONATKOZÓ MŰVEK ÉS TANULMÁNYOK.

ALFÖLDI ANDRÁS: Isis-szertartások Rómában a IV. század keresztény császárai alatt. Dissertationes Pannonicae Ser. II. fasc. 7. 1937. (I. 7, II. 8.)

ALFÖLDI, A.: Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern. Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 10. 312 és kk. o. (II. 5, II. 8.)

ALFÖLDI, A.: A kontorniát-érmek. 1943. (II. 8.)

AMELUNG W.: Le Sérapis de Bryaxis. Revue Archéologique 1903 178 és kk. o. (II. 1.)

BISSING Fr. W.: Ägyptische Weisheit und griechische Wissenschaft. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, II, 1898, 81 és kk. o. (III. 2.)

BOUSSET W.: Hauptprobleme der Gnosis 1907. (III. 6.)

BRADY A. Th.: The Reception of the Egyptian Cults by the Greeks. The University of Missouri Studies X, 1, 1935. (II. 5.)

CUMONT F.: Le culte égyptien et le mysticisme de Plotin. Monuments Piot. XXV, 1921—22 77 és kk. o. (III. 3.)

CUMONT F.: L'Égypte des astrologues. Fondation Égyptologique Reine Elisabeth. Bruxelles, 1937. (III. 7.)

DATTARI G.: Monete imperiali greche. Numi Augg. Alexandrini, Catalogo della Collezione Dattari Cairo 1901. (I. 7.)

DOBROVITS ALADÁR: A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1933—34. (II. 3.)

DOBROVITS A.: Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban. Budapest Régiségei XIII, 1943, 47 és kk. o. (II. 5.)

DOBROVITS A.: Harpocrates, Probleme der ägyptischen Plastik. Mahler Ede emlékkönyv. 1937. (I. 2.)

DOBROVITS: Természetlátás és gondolkozás az ókori Egyiptomban. Történetírás 1937. (I. 2, III. 5.)

DREXLER W.: Der Kultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern, Mythologische Beiträge I. 1890. (II. 5.)

DREXLER W.: Roscher, Mythologisches Lexikon Isis címszó. (II. 5.)

EHRENBERG V.: Alexander und Ägypten. Beihefte zum «Alten Orient» VII, 1926. (I. 5.)

HEKLER A.: Die hellenistischen Bronzegefäße von Egyed. Jahrb. d. Deutsch. Arch. Inst. 1909, 28 és kk. o. (II. 2, II. 5.)

HOPFNER Th.: Orient und griechische Philosophie. Beihefte zum alten Orient, IV, 1925. (III. 2, III. 3.)

HOPFNER Th.: Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber, Studien zur Palaeographie und Papyruskunde 21, 23, 1921. (III. 7.)

HÖFLER A.: Der Sarapishymnus des Ailios Aristides, Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft XXVII. 1935. (II. 7.)

JACOBY ADOLF: Der angebliche Eselskult der Juden und Christen. Archiv für Religionswissenschaft, 1927, 264 és kk. o. (III. 6.)

JÉQUIER G.: Le livre de ce qu'il y a dans l'Hédès. Bibliothèque de l'école des Hautes Études. Section de Sciences Historiques et Philologiques 97. (II. 7.)

JOUGUET: Les Lagides et les indigènes égyptiens. Revue Belge de Philologie et d'Histoire II. 1923, 423 és kk. o. (I. 6.)

KORNEMANN E.: Aus der Geburtsstunde eines Gottes Mitt. schles. Ges. Vclksk. 1926 (II. 3.)

KROLL J.: Die Lehren des Hermes Trismegistos 1894. (III. 4.)

LAFAYE G.: Histoire du culte des divinités alexandrines hors de l'Égypte. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome. Fasc. 33, 1884. (II. 5, II. 6.)

L'ORANGE H. P.: Das Geburtsritual der Pharaonen am römischen Kaiserhof, Symbolae Osloenses 21, 105 és kk. o. (II. 8.)

L'ORANGE H. P.: Severus-Sarapis. Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archaeologie Berlin, 1939, 435 és kk. o. (II. 8.)

MALTEN L.: Das Pferd im Totenglauben. Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts. XXIX. 1914. (II. 3.)

MAGYARYNÉ TECHERT Margit: A hellén újplatonizmus története. Az Akadémia filozófiai könyvtára. 8. 1934. (III. 3.)

MAU A.: Pompeji. 1900. (II. 5. II. 6.)

MENARD L.: Hermes Trismegiste. 1866. (III. 4.)

NAGY LAJOS: Aquincumi múmiatemetkezések. Dissertationes Pannonicae. Series I. fasc. 4. (II. 5.)

PAULOVICS ISTVÁN: Alexandria-i istenségek tisztelésének emlékei a magyarországi rómaiságban. Archaeologiai Értesítő 1915. (II. 5.)

PEEK W.: Der Isis-Hymnus von Andros. Die Antike 1930, 324 és kk. o. (II. 7.)

POTTIER E.: Notices sur l'Égypte et la plastique grecque. Monuments Piot 25, 391 és kk. o. (I. 2.)

PARTHEY G.: Plutarch über Isis und Osiris 1850. (II. 3, II. 6.)

POULSEN F.: Der Orient und die frühgriechische Kunst 1912. (I. 2.)

PREISENDANZ K.: Papyri graecae magicae I—II. (III. 7.)

PREISENDANZ K.: Akephalos, der kopflose Gott. Beihefte zum «Alten Orient» 8, 1926. (III. 6, III. 7.)

REITZENSTEIN R.: Poimandres. Studien zur griechischen, ägyptischen und frühchristlichen Literatur, 1905. (III. 4.)

RÉVAY JÓZSEF: A palatinusi fészület. Egyetemes Philologiai Közlöny XXXVII. 1910. 12. és kk. o. (III. 6.)

SCHAEFER H.: Die Mysterien des Osiris in Abydos. Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, V. 2, 1904. (II. 6.)

SCHMIDT E.: Kultübertragungen. Religionsgeschichtliche Vorarbeiten und Versuche VIII. 2, 1909. (II. 1, II. 7.)

SETHE K.: Denkmal Memphitischer Theologie. Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen I. Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens X. 1928. (III. 3.)

SPIEGELBERG W.—OTTO W.: Eine neue Urkunde zu der Siegesfeier des Ptolemaios IV. und die Frage der ägyptischen Priestersynoden. Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften 1926. 2. (I. 6.)

STIER H. E.: Hellas und Ägypten. Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie. Berlin 1939. 282 és kk. o. (I. 2.)

THAUSING GERTRUD: Der Schicksalsbegriff der alten Ägypter. Mitteilungen des Deutschen Instituts für ägyptische Altertumskunde in Kairo VIII. 1938 46 és kk. o. (II. 7.)

VOGT J.: Römische Politik in Ägypten. Beihefte zum «Alten Orient» 2. 1924. (I. 7.)

VOGT J.: Die alexandrinischen Münzen. 1924. (I. 7.)

VOGT J.: Herodot und Ägypten. Genethliakon

Wilhelm Schmid. Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft V. 1929. 95 és kk. o. (I. 2, III. 2.)

WEBER W.: Die ägyptisch—griechischen Terrakotten. Königliche Museen zu Berlin. Mitteilungen aus der ägyptischen Sammlung II, 1914. (II. 2, II. 3.)

WEBER W.: Die Vereinheitlichung der religiösen Welt. Probleme der Spätantike. Vorträge auf dem 17. deutschen Historikertag. (II. 3, II. 8.)

WEINREICH O.: Neue Urkunden zur Sarapisreligion. Sammlung gemeinverständlicher Vorträge 86, 1919. (II. 7.)

WEINREICH O.: Antike Heilungswunder. Religionsgeschichtliche Vorarbeiten und Versuche VIII. 1. 1909. (II. 7.)

WELLMANN M.: Ägyptisches. Hermes XXXI. 1882, 220 és kk. o. (II. 3, III. 2.)

WIEDEMANN A.: Geschichte Ägyptens von Psammetik bis auf Alexander 1877. (I. 3, I. 4.)

WITTMANN W.: Das Isisbuch des Apuleius. Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte XI. 1938. (II. 7.)

WÜNSCH R.: Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom 1898. (III. 6, III. 7.)

*

(A címek után zárójelbe tett számok a kötet ama fejezeteire utalnak, amelyekre az illető munka különösen vonatkozik.)

TARTALOM.

	Oldal
I. Előzmények és események.	5
1. Egyiptom és a hellénizmus	5
2. Görögök és egyiptomiak	6
3. Naukratis	9
4. A perzsa háborúk kora	11
5. Nagy Sándor	14
6. A Ptolemaiosok	20
7. Róma	27
II. Művészet és vallás.	35
1. A sinopei szobor	35
2. Alexandria művészete	36
3. Sarapis	39
4. A misztériumok	44
5. Egyiptomi misztériumok a Nyugaton	46
6. Az egyiptomi misztériumok szervezete ..	49
7. A beavatás	54
8. Róma és az egyiptomi misztériumok ..	60
III. Gondolat és mágia.	65
1. A nílusi jelenetek világa	65
2. Egyiptomi bölcsesség	67
3. A filozófia	70
4. A hermetikus iratok	73
5. Egyiptomi és görög gondolkozás	75
6. A gnózis	76
7. Asztrológia és mágia	79
Irodalmi tájékoztató	85

PARTHENON-KLASSZIKUSOK

Kétnyelvű kiadások

SOPHOKLES

Oedipus-drámák

Fordította és bevezette Babits Mihály.

PLAUTUS

A hetvenkedő katona

Három ezüst

Fordította Devecseri Gábor. Bevezette Huszti József.

ARISTOTELES

Ethika

Fordította és bevezette Szabó Miklós. Két kötet.

A papíruszok világából

Fordította és magyarázta Moravcsik Gyula.

SZENT ÁGOSTON

Vallomások

Fordította és bevezette Balogh József. Két kötet.

MARCUS AURELIUS

Elmélkedései

Fordította és bevezette Huszti József.

CORNELIUS TACITUS

Agricola * Germánia

Fordította és bevezette Szabó Árpád.

Tiberius és kora

Fordította és bevezette Péter Gyula.

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT

Demosthenes és Athén

Demosthenesen kívül alig van a klasszikus ókornak még egy olyan alakja, akinek értékelése úgy hullámszott volna időről-időre, szinte nemzedékről-nemzedékre. A szabadságrajongók a mult század folyamán az «athéni szentet» látták benne, akinek nevét csak tehetségtelen firkászok és elvetemült szófisták káromolhatják. Arany János például a legnagyobb magyart, Széchenyit hasonlított a Demostheneshez, aki *«Fülepét ostoroz lángajkival»*. Mások később a józan, világosfejű politikust tisztelték benne. De akadtak olyanok is, akik szenvedélyesen támadták, mint lelkiismeretlen és tehetségtelen demagógot. — Ez a kötet Demosthenesen keresztül tulajdonképpen az egész Kr. e.-i IV. század görög történelmének megértését akarja elősegíteni. Hiszen az athéni szónok valójában mégis csak azért érdekel bennünket, mert az ő nevéhez fűződik a görög állami és társadalmi rend katasztrófája. Tárgyilagos pillanatfelvétel ez a pusztuló görög társadalomról.

PARTHENON TANULMÁNYOK

100 oldalas essayk az ókor és a jelenkor élő kapcsolatairól

Egy-egy kötet P 3-20

HALASY-NAGY JÓZSEF

A politikai tudomány kezdetei

RÉVAY JÓZSEF

Ókori író — mai olvasó

BORZSÁK ISTVÁN

A latin nyelv szelleme

SZABÓ ÁRPÁD

Perikles kora

KARDOS TIBOR

A magyarság antik hagyományai

WAGNER JÓZSEF

Az antik világ zenéje

TOMASZ JENŐ

A római földkérdés

SZABÓ ÁRPÁD

Demosthenes és Athen

DOBROVITS ALADÁR

Egyiptom és a hellenizmus

Előkészületben

DERCSÉNYI DEZSŐ

Ókor a középkor művészetében

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.